

**Munkák és napok
Magyar irodalmi szeminárium
I.**

**EGY SZÉKELY NEMES,
AKI FELFEDEZTE A DEMOKRÁCIÁT**

Írta Hatvany Lajos

TARTALOM

**KATEDRA NÉLKÜL
(Bevezetés a magyar irodalmi szemináriumba.)**

A BOTCSINÁLTA POLGÁR

A DEMOKRÁCIA COLUMBUSA

TETEMRE HÍVÓ KÖNYV

*Megtaláltuk az őseinket:
Mennyi bús homlokú magyar,
Kinek azért kellett pusztulni,
Mert újat, emberit akar.*

*Megnyíltak lángolón előttünk
A Bólyai- s Csere-sírok
S hozzánk szegődtek szép sorjában
Az árnyas, magyar mártírok.*

Ady

KATEDRA NÉLKÜL

(Bevezetés a magyar irodalmi szemináriumba.)

Kisérteties kép, valósággal rémregénybe illő illusztráció. Tasner Antal, néhai Széchenyi Istvánnak hajdani titkárja, legirtózatosabb kínok közt fetregő nagybeteg, kinek halálos ágyán ideges írással teleírt füzetek fekszenek. A hű szolga hajtja végre halott gazdájának végakarát. Széchenyi naplójának sybillai könyveiből, valósággal Széchenyi életéből törli ki mindazt, amiről azt hiszi, hogy nem a fürkész utókor elé való. Mert a nagy gróf megjelent könyveinek s különösen kéziratban hagyott műveinek és naplójának, vagyont érő kiadási jogát oly feltétellel hagyta titkárára, hogy az megsemmisíti bennök, ami bárkire is kompromittáló lehetne. A haldoklónak megtört szeme előtt: hegyek, tengerek, városok, asszonyok, - hír, szerencse és szerencsétlenség, minden elvonul, amivel az istenek, csak kedvenceiket ajándékozzák meg. Mégegyszer, utólszor, felzúg a nagy élet, - a pozsonyi országgyűlés vitái, mégegyszer - utólszor felharsognak, - aztán, mint legendák hőse, ki vesztett csata után leghívebb apródjával szúrátja magát szíven; Széchenyi Tasnernek szikkadt, remegő kezével követi el a második öngyilkosságot.

De a halálba készülő, nem bízik magában. Miután irónnal áthúzta, amit megsemmisülésre ítélt, írástudatlan inasára bízta, hogy a betűket legfeketébb tintával karikázza ki s azután negyed-ujjnyi vastagságban, jó kínai tussal kenje be... Olló, kés, vagdossa, nyiszálja a lapokat, hogy a legnagyobb magyarnak, bennök rejtelmesen pislákoló életét kioltsa.

Apjának halála után, annak művére büszkén, valóban tragikomikusan találó kifejezéssel írja Tasner Antal fia, hogy a boldogult: „a mütét alatt levő” naplóból, sajátkezűleg sorokat, lapokat tépett ki, melyeket aztán serpenyőben, parázson égetett el. Ennek a serpenyőnek lángjában hulltak hamuba: szeretet és gyűlölet, irigység és lelkesedés, csapongó becsvágy és kétségbeesett csüggedés...

Széchenyi öngyilkosságának közvetlen oka, tudvalevőleg a döblingi tébolydában történt házkutatás volt, melynek folyamán, egyéb kompromittáló iratok közt, naplójának több kötete is a rendőrség kezére került. Tasner levelekkel ostromolja a rendőrfőnököt; „Bocsánatot kérek - esedez egy megható levél nyugtalankodásomért, ...” - de a hatóság értse meg, hogy a hű szolgának halála előtt, meg kell felelnie a beléje helyezett bizalomnak, mindenáron meg kell semmisítenie a hagyatékknak, profán szemek elé nem való részleteit.

Öt füzetet vissza is kap e sürgetésre, de még néhány hiányzik. Ó, ha ezek valaha napfényre kerülnek! Tasnernek sírjában sem volna nyugta.

Azonban még a lefoglalt kéziratoknál is nagyobb gond, hogy esetleg meg fog halni, mielőtt Széchenyinek fényes és hangos napjaira, a feledésnek csöndjét és sötétjét boríthatta volna! Hol arra gondol, hogy akkor tűzbe veti a naplónak összes füzetait, hol meg testamentumot ír: „saját kezemmel, keservesen, majdnem tehetetlen testi állapotban” s mégis körülményes részletességgel, hogy „mély hallgatóságot tartva a kitörlendők iránt”, a törlés kötelességét, „melynek nagy vigyázattal és akként kell történnie, miszerint a kéziratok eredeti alakja, épsége és tisztasága legkevesebbet se szenvedjen, a nagy hazafi és ember, nemcsak fényes nevének, hanem - hiszem, erényinek is örökösére”, Széchenyi Istvánnak fiára, Béla grófra bízta.

De még ez a testamentum sem ad a szerencsétlennek megnyugvást. Mert hátha Széchenyi Béla „mit a Mindenható távoztasson, de mindnyájan halandók lévén, sohasem tudhatjuk, mikor üt utolsó óránk”, a törlések végezte előtt találna meghalni.

A testamentum megírása után eltelik nyugtalan huszonnégy óra, mire: „bármily megerőltetésbe kerüljön is jelen testi állapotomban, de szükségesnek tartom még tovább intézkednem...” s a testamentumhoz egy pótlékot fűz, melyben meghagyja, hogy Béla gróf halála esetén a naplók azonnal pecsételtesenek le „a grófi, az én családi meg egy harmadik hiteles pecséttel és őriztesenek meg a Széchenyi-család sopronyi levéltárában 10 évig, mely idő elmúltával adassanak ki ismét Géza fiamnak, ki a kitörléseket a fentemlített módon és adandó szóbeli utasításaim alapján, pontosan és szintén a legmélyebb hallgatás mellett eszközölje...”

De hátha e tíz év leforgása alatt, („amit Isten ne engedjen”) Géza is meg talál halni? Akkor a naplónak húsz évig kell pecsét alatt feküdniök, aztán adassanak át az Akadémiának, ahol három akadémikus, akik becsületszavukat adják, hogy annak tartalmából semmit nem közlenek, - fogják a fent megírt kitörléseket, mindhárman összeülve, nem pedig egyenként járván el ... „magyar emberhez illő becsületességgel elvégezni...”

Minderre azonban nem került sor, mert Tasnerben a kötelesség addig tartotta a lelket, míg végső erejének megfeszítésével el nem végezte a herostratesi munkát, melynek befejezése után, már úgyszólván néhány nap múlva, jobblétre szenderült. „... Napjainkban - siratja el gyászoló fia - alig lehetett volna alkalma szegénynek török fejeket vagdalni s kérdés marad, valljon szemben a halállal, nem-e hősiesebben küzdött elődjéinél?...”

Ifjabb Tasner, édesapja hősi és „órjási munkájának eredményét ... abban a „tényben összpontosulva” látja, hogy a dúlt idegű Széchenyi végső rendelkezésének, szó szerint való keresztülvitele tette egyedül lehetővé egy jobb kor buzgó, magyar ivadékai javára és örömére, a napló megmentését.

Istenem! hogy nem akadt senki, aki kiverje az írót, ollót, kést, a barbár kegyelet kezéből, aki Tasnernek elmagyarázza, hogy félszázad sem telik el s már semmisen lesz a naplónban kompromittáló, - mert ötven év múlva, csak az lesz fontos, hogy Széchenyi emberségének minél teljesebb képét kaphassuk. Lám, amikor az összeomlás után, az osztrák hatóság által lefoglalt bűnjelek napfényre kerültek, a becsület fogalma annyira megváltozott, hogy nem a naplók megcsonkítása, hanem ép ellenkezőleg, azoknak minél teljesebb formában való kiadása látszott, még akadémikusaink számára is, magyar emberhez illő becsületességnek és kötelességnek.

Mindazonáltal, hét évtized után, ép olyan kevéssé van jogunk, Széchenyi lovagias izgalmaival és kímélő rémlátásaival vitába szállni, mint a derék titkárral, ki kétségkívül nem csupán néhai gazdájának, hanem Széchenyi özvegyének és fiainak akaratát vélte teljesíteni, - különben a szerencsésen elvégzett „műtét” után, bizonyára nem küldött volna rosszul felfogott kegyelete jeléül, a „dicsőült” családjának, még egy megnyugtató mutatványt is, a keresztül-kasul, össze-vissza huzigált naplóból.

Mégis, talán szabad fölvetnünk a kérdést, hogy vajjon kegyelet vagy talán inkább a nagyszerű szellemi hagyatékkal szemben való nemtörődomség nyilvánult-e meg a család eljárásában, mely Széchenyi naplóinak fönmaradható és elpusztítandó részletei fölött, az ítélkezést, egy haldoklóra bízta?

Tény az, hogy Tasner Antal, ha a betegség nem veri le lábáról, Török Jánost, az ötvenes évek híres publicistáját véve maga mellé segédül, a megmentett hagyatékat okvetlenül sajtó alá bocsátotta volna. S hogy Tasner Géza, ki erre a nagy feladatra nem érezte magát képesnek, „egy méltó Széchenyi archívum felállítását” forgatta agyában. Midőn azonban e szép tervnek keresztülvitelét, körülményeinek „mostoha alakulása” lehetlenné tette: „a hagyaték ügyének méltó megoldása tekintetében az elsőbbséget bizonyos feltételek és módozatok mellett, már kegyeletérzetem alapján is, a dicsőültnek magas családja számára tartva fenn, - mind a közvélemény, mind barátaim nézete és saját meggyőződése egyaránt a „nemzetre”, illetőleg a m. tud. akadémiára utaltak!”

E megfélemlített körülírásba takart célzást, alighanem úgy kell értenünk, hogy Tasner, a Széchenyi-hagyatéknek az akadémia számára való megvásároltatását, elsősorban a Széchenyi-családtól s amennyiben a család erre nem volna hajlandó, a nemzettől várta: „minek következtében mérvadó helyeken nem egy ízben pendíttettem meg mások által a dolgot, de mód hiányában-e vagy más fontosabb okoknál fogva, ez, mint láttam, egyáltalán nem talált oly visszhangra, mint gondolható s részemről elvárható lett volna...” Tasner Gézával való hivatalos tárgyalásra nem is került sor... „mi iránt, - ágaskodik fel mérgesen a sorscsapások alatt görnyedt ember, megvoltak saját nézeteim”.

Hátha voltak is egynémely keserű nézetei, jobbnak látta azokat óvatosan elhallgatni, mint kimondani. S öngúnyból vagy talán inkább csak együgyűségből, avval vigasztalja magát, hogy a nyakán maradt kéziratok, nem az országos közönyt, hanem épp ellenkezőleg, a közvéleménynek abban való megnyugvását jelentik, hogy a becses kincs a lehető legjobb kezekben van. Mégis avval az átlátszóan ravasz figyelmeztetéssel ijeszt rá a kelletténél nyugodtabb közvéleményre, hogy az idő múlik s a lehető legjobb kezek tulajdonosa is halandó. S hogy bizony ő várt türelemmel, Széchenyinek öngyilkossága után, mint a bibliai Jákób, előbb hét hosszú éven át, a kiegyezésig, aztán „az édes hazánkra oly üdvös, most már kilenc év óta fennálló új aerának” éveivel várt-várt-várt, csak várt összesen tizenöt esztendőt. Vajjon meddig várjon, meddig várhat még a szegény ember? Kit az élet gondjai annyira megtépáztak, hogy a „nagy dicsőültnek nemes és büszke hívei ősi váraikból és a távolból... nem éppen igazságosan ítélik meg a fáradozót s törekvéseit...” mert a nemzet kincsét folyton az a veszély fenyegeti, hogy a küzdő vándorral együtt a mélybe zuhan. Mégis szegény „Gond-teli”, hiába várja, hogy: „az illető magas helyről az ismert ügy megoldására vezető, komoly szándéknak valami kis jele adassék, annál is inkább, miután a tudományos akadémiának Istenben boldogult előbbi nagyérdemű elnökei a dologról, nemcsak atyám végrendeletéből, de szóbeli információ és figyelmeztetések következtében is elegendő tudomással bírtak. De minthogy az ügy óhajtott megoldásának érdekében semmi bátorító jel nem adatott - húzódik megint csigaházába, a csúfosan meghurcolt Tasner Géza - csekély személyemet sehogy sem illethette a bizonyosan létező igen alapos okokat fürkészni, feszegetni”.

Végre-valahára Lónyai Menyhért gróf, volt miniszterelnök és az akadémia elnökének személyében akad a jó ügynek pártfogója: „nem nagy összeg, mely e célra kívántatik, húszezer forint”. Lónyai azt írja, hogyha csak ennek a húszezer forintnak beszerzéséről volna szó, bizonyára akadna pár száz buzgó hazafi, aki e nemes célra összeadja a csekély összeget. S ha mégis országos gyűjtést rendez, ezt csak azért teszi, hogy a nemzet minden osztályából, ezreknek nyíljék alkalma a Széchenyi iránt való hálának lerovására. Ami a sorok közt olvasni tudó számára annyit jelent hogy Lónyai tisztában volt a maga embereivel. Tudta, hogy ha nem apamén vagy anyakanca megvásárlására folyik a gyűjtés, aligha lehet gavalléri áldozatkésztségre számítani. A Széchenyi-fiak és a Széchenyi-alapította kaszinó, sem igen mutattak semminemű hajlandóságot, hogy a Széchenyi kézirati hagyatékának megszerzésére előteremtsek a szükséges, éppen nem jelentékeny összeget. Fájdalom, a tehetősebb polgárság is megfélemlített arról, hogy Széchenyinek a törvény előtti egyenlőséget, valósággal emberi létének méltóságát köszönheti. Az élő politikusok annyiba kerülnek, hogy a filiszterek zsebéből nem telik a halott politikus számára. Az akadémia elnöke, hiába kivonatolta Széchenyi naplóját, hiába fordította le a kivonatot a sváb és zsidó lakosok épülésére németre, hiába küldte meg az ízelítőül szánt különlenyomatokat a haza összes kaszinóinak és olvasóegyleteinek, a kívánt húszezer forint, a lelkes felszólítás ellenére sem gyűlt össze, „Széchenyi üdvös működése és a nemzet regenerációja” félszázados ünnepére. Már pedig Széchenyi István akadémiaját rábírná, hogy a hiányt pótolja, még az akadémia elnöke számára sem volt könnyű feladat. Mert Tasner Géza a kénytelenségtől szoríttatva, a begyűlt párezer forintért kiszolgáltatta ugyan a kéziratot s ezáltal a maga részéről „alig feltételezhető lehetőségnek” nyitott „legtágabb ajtót”, vagyis lehetővé tette az akadémia számára a hiányzó összeg kipótlásának megtagadását. Ha a jelek nem csalnak, a tudományos intézet, valóban akart is élni, evvel az alig feltételezhető lehetőséggel, mert az akadémia nagygyűlése a kézirát átvételét 1876 tavaszán az őszi időnyre halasztotta. Mire Tasner Gézában aggodalmak kelnek. Jogosan. A végső szorultságba jutott ember számára nem maradt egyéb hátra, mint hogy „tekintetbe véve az élet bizonytalanságát”, Lónyai Menyhért szíves jóváhagyásával - mert csak grófi garancia mellett meri aggodalmait kifejezni - közrebocsássza azt az ártatlan ügyefogyottságában is, mérges és fullánkös, az ország minden testületét megszégyenítő röpiratot, melyből eddig oly bőven idéztünk.

Tasner Géza ugyan végül megkapta követelését, de a hagyaték sorsa evvel nincs elintézve. Újabb, szinte már tragikomikus fordulat következett. A rapszódikus, javarészt németül írt naplók rendezését és kiadását az akadémia egy pedáns pizmogóra bízta, ki azokat a Széchenyi-féle arisztokratikusan szeszélyes, legegényibb zamatú német-magyar elegyes nyelvből ízetlensavatlan magyarra fordítja s a feljegyzéseket időrendjükből kifordítva, önkényes fejezetekbe foglalja, - így: Iskola, Nők, Ébredés... Vallásosság... Melancholia...

Aztán ismét eltelik négy teljes évtized, mígnem a sokba-fogó néhai kultuszminiszter, Klebelsberg gróf, sok kárbaveszett, drága műve mellett, végre olyanra is áldozott, amiért érdemes volt áldoznia. Széchenyi összes műveinek, könyveinek, cikkeinek, levelezésének, naplóinak, Széchenyihez méltó kiadását vette tervbe.

A hatalmas kötetek egyre-másra megjelentek, - igaz, hogy a magyar szabadelvűség prófétájának igehirdetését olyan bevezetések és magyarázatok kísérik, melyekben nincsen köszönet. Mert a nagytudományú kiadók csak Széchenyi szövegéhez ragaszkodnak, de a szellemét megtagadják. Károlyi Árpád jegyzetben rója meg Széchenyit, valahányszor döblingi vitáirátában az abszolutizmus vérengzésein feliszonyodva, az uralkodót vonja felelősségre. Ifjabb Iványi-Grünwald Béla pedig, a Hitel elé írt bevezetésében, addig mesterkedik, míg Széchenyit a mai kurzus ízlése szerint, liberális valójából ki nem forgatja. De Széchenyi önmagáért szól, - nincs az a törpe félremagyarázó, aki igazát elferdíthetné. Különben is a naplókat és az ujságcikkeket

Viszota Gyula készítette sajtó alá, akinek szerető, tudós gondjáért, csak hálás lehetne a jobb kor és a buzgó ivadék, mely mint valamikor Tasner Géza ábrándozott róla, ha akarná, a maga javára és örömére fordíthatná Széchenyi Istvánnak nagyszerű hagyatékát... Más kérdés, vajjon akarja-e? Fordítja-e?

Képzeli, hogy a Hitler-előtti Németországban, Lassalle vagy éppenséggel Bismarck hagyatékából bukkannának elő lélektani és történelmi szempontból olyan nagy érdekességű adatok, mint amelyeket Széchenyi hagyott ránk? Képzeli, hogy Richelieu vagy Gambetta, Mirabeau vagy Thiers sírjának zárja pattanna fel s a francia nemzet nagy halottai beszélneek honfitársaikhoz oly közvetlenül és elevenül, mint ahogy Széchenyi szól naplóiban hozzánk? S ha Angliában Pitt vagy Disraeli, Amerikában Franklin vagy Washington jegyezték volna fel érzelmeiknek minden rezdülését Széchenyinek őszinteségével, - mint figyelt volna fel szavukra az egész ország! Mert Anglia, Amerika, Franciaország és Németország kiadói, folyóiratai és újságjai nem ismernek különbséget mult és jelen között, ha történelmük vagy kultúrájuk, egy-egy nagy alakjáról van szó.

Montaigne négyszáz éve kitért lelke, a francia olvasó számára épp olyan érdekes, mint a mai Proust-é. Saint-Simon, XIV. Lajos korabeli mémoires-jai, még ma is oly frissek, mint megjelenésük napján. Chateaubriand és Balzac, szinte százéves halottak, mégis a zseni jogán idősebbek, még a nyomaikban járó, kitűnő Mauriac-nál is, ki csak tegnap foglalta el helyét az akadémián. Nem mult el nap Victor Hugo halála óta, hogy nagy neve föl ne bukkanjon, - hol bírálatban, mely valamelyik művét új szempontból világítja meg, - hol meg egy irodalomtörténész hívja föl ismeretlen életadatra a közönség figyelmét, - kiadatlan levelek, emlékiratok kerülnek napfényre s követelnek kiadót. Régi könyvek új kiadásai egymást kergetik. Az összes művek, újnál újabb kiadásai folyton bővülnek-dagadnak. Százkötetes Victor Hugók, Balzacok, Voltairek mellett, minap csodálkozva láttam a hirdetést, hogy a klerikális újságírás legmérgezőbb vitairójának, Veuillot-nak, három nagy csoportban, hatvan kötete fog megjelenni. S ugyanakkor a romantika nagy hitvitázójának, Joseph de Maistre-nek legszebb oldalait új, népszerű kiadvány terjeszti.

Ezért van, hogy ha a Renan- emléktábla leleplezésekor - teszem - Poincarénak kell beszélnie, olyan beszédet vág ki, mely hivatásos író vagy tudós tanulmányának is beillenek. Herriot, Récamier asszonyról írt könyvet, Barthou Lamartineról, - a mi politikusaink ellenben Széchenyi nevét, csak kortesfogásnak használják fel s a kaszinó Széchenyi-lakomáinak szónokai is, legfőleg ha egy pár közhelyig jutnak el. Legkülönb és legműveltebb író társaimhoz sem mernék körkérdést intézni, hogy ugyan hányan olvasták Széchenyinek, most először megjelent könyveit? Mert ugyan ki botránkozott meg a legújabb Széchenyi-kiadók mult-hamisításain? S ugyan ki követelte a Széchenyi-könyvsorozat folytatását, melyet Klebelsberg halála óta fennakadás fenyeget.

Ez az, amit a parlamentben és a sajtóban, már csak azért sem reklamálhatott senki, mert a nyilvánosság a kötetek megjelenéséről éppoly kevésbé vett tudomást, mint azoknak újabb időben való kimaradásáról. Egy-két szakemberen s mint hirlík, Hegedüs Lóránton kívül senkit sem aggaszt, hogy Széchenyinek még nagyszámú naplói, levelezése és egyéb kiadatlan művei, aligha látnak napvilágot.

Ha a legnagyobb magyarnak szellemi hagyatéka iránt családja, rangtársai, az általa életre hívott kulturális és társadalmi intézetek s az újjá teremtett ország, oly csekély érdeklődést mutattak, hogy kevés híján pusztulni hagyták, - s ha végre az a rendeltetészerű erő, mely az agitáció zsenijének hagyatékát is mozgatja, utat tört magának az országos közönyön keresztül, szorgos gondoskodás történt, hogy a sírontúli szózat megfosztassék minden pszichológiai és politikai gyújtó hatásától, - vajjon csodálhatjuk-e, hogy ilyen áldatlan viszonyok között a

levéltárak és múzeumok fullasztó pora borul a magyar szellemnek sok egyéb becses hagyatékára is? S hogy a gyér mentési és élesztési kísérleteknek, még kevesebb foganatjuk, mint Széchenyi esetében?

Mikor ezelőtt néhány esztendővel, Wesselényi Miklósnak egyik finomlelkű utóda rászánta magát, hogy nagy ősenek kiadatlan hatszáz ívnyi hatalmas naplóköteteiből, egy izgalmas érdekességű részletet közrebocsásson, úgy járt vele, mint hajdan Lónyai Menyhért a Széchenyi naplóból közölt mutatványokkal, - a könyvecske nyomtalanul sikkadt el.

Bánffy Miklós grófnak, bizonyára még sohasem jutott eszébe, hogy talán mégis csak előbbre való tudományos és művészi érdekesség s egyben hazafias kötelesség, maecenási bőkezűséggel lehetővé tenni Wesselényi Miklós naplójának kiadását, mint a maga ásitóan semmitmondó emlékiratainak kiadására használni fel, a lelkes olvasók áldozatkészségéből fenntartott, de az erdélyi irodalom jogcím nélküli vezérférfiának kiszolgáltatott Erdélyi Helikont.

Gyalui Farkas is, hiába rendezte sajtó alá Wesselényi hű fegyverhordozójának, Ujfalvy Sándor naplójának egy pár fejezetét, hiába kínálta kristály pohárban a legtisztább forrás vizét, nem akadt, aki szomját vele oltsa. Pedig a kolozsvári könyvtár, két kéziratos bársonykötete, úgy gyanítom, hogy a legjobban megírt magyar emlékiratokat rejti. S ami épp a fönnebb említett, a maga korában nevezetes szerepet játszó Lónyai Menyhértnek kiadatlan naplóját illeti, nem lehet keserűség nélkül olvasni, amit róluk Szinnyei József ír, hogy azok egy „későbbi nemzedék számára az idejebeli történelemre nagybecsű adalékul fognak szolgálni”. Mert ugyan hol késik az a nemzedék, mely ezekre az adalékokra legkevésbé is kíváncsi volna?

Apponyi Rudolf grófnak az volt a szerencséje, hogy a múlt század elején Párizsban szolgált, mint diplomata s hogy aulikus érzése elválasztotta a hazától, mert lám franciául megírt mémoires-jait, - melyekben Magyarországról csakis akkor esik szó, mikor a forradalom idején Windischgraetz és Jellasich hősiségét dicsérheti - Ernest Daudet adta ki, négy, testes s eddig is már öt kiadást ért kötetben.

Hány tárcaíró tollát mozgatná meg Franciaországban, ha Barcsay Ábrahámhoz, a mi testőrköltőnkhez hasonló poétának könyve jelennék meg, halála után szinte másfélszázaddal, először? S micsoda meglepetés volna, ha egy gimnázium diákjainak és tanárának áldozatkészsége, olyan váratlan könyvvel lepné meg a francia publikumot, mint a mi diákjaink a magyart, Berzsenyi Dánielnek: „A Magyarországi mezei szorgalom némely akadályáról” szóló röpiratával. Ez a könyv, mely az ódaköltőt, mint nemzetgazdászot mutatja be, alkalmat adna a francia vagy angol essayíróknak, a Berzsenyi-szerű nagy poéta egész alakjának újból való felmérésére.

Midőn a Literatura című folyóirat, néhány figyelmeztető sorából értesültem a könyv megjelenéséről s itt is, ott is kopogtattam, hogy ez alkalomból írni szeretnék Berzsenyiről, a szerkesztői figyelmeztetés: „Csak egész röviden!” szegte kedvemet.

Mi az oka e dermesztő közönynek oly országban, ahol egyre emlegetik a hagyomány szentségét? Osváth Ernő annakidején a Nyugatot, egy rendkívüli tehetségű új írócsoport kísérletező terepének szánta s abból, tőle telhetőleg kizárta a multat. Ezzel szemben a hivatalos irodalmi rosszhiszeműség, a mult hagyományainak félremagyarázott fogalmát játszotta ki a jelen irodalma ellen.

Ez a korszak, minden heves vitáival, lezajlott. A századelő íróinak nagyszerű rajából, részben kihulltak a vezérek, részben a magyar sors - fájdalom - gondoskodott arról, hogy tehetségük fejlődése egy bizonyos ponton megakadjon.

A Nyugat tehát, mely a jelen irodalmát nem irányítja többé a jövő felé, bizvást kárpótolhatna bennünket az irodalom multjába visszatekintő tanulmányokkal. Mégis, egyetlen irodalmi folyóiratunk, inkább foglalkozik Hegedüs Lórántnak Széchenyi könyvével, - mint Széchenyi könyveivel. Félős, hogy szépíróink nem sokkal jártasabbak a magyar multban, még a reformkorszak közelmultjában sem, mint politikusaink... El sem képzelhető francia vagy angol irodalmár, aki ne olvasta volna Macaulay és Michelet munkáit. Vajjon hányan vannak a mieink között, akik elolvasták Horváth Mihály könyvét a reformkorszakról? Nem tudom, hogy Babits Mihálynak, a magyar irodalmi műveltség legfőbb képviselőjének, valaha kezébe került-e a Huszonöt év Magyarország történetéből? De ha mégis, bizonyára régen lehetett, mert különben annak hatását frissebben őrizte volna meg s aligha fejezhette volna ki meglepedését Szekfü Gyulának a magyar, tizenkilencedik századról írt könyve fölött. Mert ha ez a munka, itt-ott szolgál is, egy-egy újabb, érdekes adattal, alapjában nem való egyébre, minthogy elődjének haladó irányát, visszafelé kanyarintsa s a magyar szabadelvűség klasszikus korának a kortárs könyvében nyüzsgő elevenségét, bágyadt papíron merevítse meg.

Külföldi íróbarátaim fel-felhívták figyelmemet egy-egy mellőzött íróra, elfeledett könyvre, érdekes emlékiratra, rejtett, szép versre. Nálunk nem igen esik meg ilyen csoda. Ki forgatja egynémely tanáremberen kívül, Kisfaludy Sándornak fogságáról írott könyvét? A költőnek két-három, bennünk még visszhangzó dala mellett, egyedül érdekes művét. S ugyan kinek van kritikuskaink közül érdeke olyan talentumos külön írást, mint Szemere Pál? Mért nem akad Kertbenynek, Széchenyit, Teleky Lászlót, Kisfaludy Károlyt... a régi Pest utcáit, alakjait moziszerűen élénk vetítő, német emlékezéseinek magyar fordítója? S vajjon mért nem keresi senki, Vachottné tarka hazugságai közt az elhalványult igazat, melyből Petőfi alakja színesedik elő?

Mért csak egy régi folyóiratban jelent meg Szuper Károlynak hajmeresztően érdekes naplója, Petőfi ripacskoráról? Hányan vannak tollforgatóink közt, akik tudják, hogy Toldy Ferenc nem csupán tudós volt, kinek irodalmunk legjobb összefoglalását és számos, jó írónak gyűjteményes kiadását köszönhetjük, hanem az Aurora-körnek és Vörösmartynak oly élénk, dialektikus úttörője, mint - teszem - Ignó a Nyugat-nak? S hogy írt egy kimerítő Csokonay-életrajzot, mely Kemény Zsigmondnak ugyancsak elfeledett Wesselényi tanulmánya mellett, a magyar életrajzi essay, meg nem haladott csúcspontját jelenti? Hányan vannak, akiknek kezében volt az a három magisztrális tanulmány, melyet a forradalom száműzött miniszterelnöke, Szemere Bertalan, a pártember érzékletes dühével írt: Görgeyről, Batthyányiról, Kossuthról? S ki beszél a legszomorúbb magyar naplóról, melyben ugyancsak Szemere számol be, száműzetésének reménytelen éveiről?

Mondjam-e, hogy midőn Kolozsvárt Petőfi műveit kerestem a könyvesboltban, a könyvkereskedők azt felelték: „A változás óta nem keresik... nincsen”. Eláruljam-e, hogy egyik legismertebb nevű magyar írónk, tőlem hallotta először Vörösmartynak két grandiózus versét: az Emberek-et és az Előszó-t s mikor szíven ütötték az... „Az ember fáj a földnek...” meg az, hogy: „A föld megöszült; - Nem hajszalanként, mint a boldog ember - Egyszerre öszült az meg, mint az Isten”, - kitűnő barátom konsternálva kérdezte: „Magyar nyelven ilyen verseket írtak s én ne tudnék róluk?...” Döbbenet, fejcsóválva, mind értetlenebbül tekintett Vörösmartynak előtte kinyitott kötetébe, melyből a fenti sorok vádlóan meredtek feléje... iskoláink, irodalmunk, valóban egész kulturánk felé. Nálunk a klasszikus, csak iskolai emlék, még az írók számára is. Legtöbbje csak annyit tud Vörösmartyról, amennyit iskolában tanult felőle vagy pedig anthologiai szemelvényekben olvasott tőle. Ezért nem lehet csodálni, hogy midőn e napokban a sebészetnek egyik nagybecsült mestere, Vörösmarty tiszteletére rendezett lakomán tartott beszédében, a költőt, mint a mai egyetemi tanárok és diákjaik gutgesinnt eszményképét festette, nem akadt hanyag őrszemeink közül senki a strázsán, aki a hazából és

társadalomból, a nyomor és örület mesgyéin kifelé támolygó Vörösmartynak ünneprontó káromlásait süvítse a bankettező terembe.

Ismerem az ellenvetést. Gondtépett, szegény, kis nép vagyunk, nem engedhetjük meg magunknak az irodalmi kedvtelések fényűzését. Igen ám, de azok voltunk a mult század elején s éppenséggel 48 után is, az abszolútizmus idején.

Kazinczy, mégis kiadta Dayka Gábor és Csokonay műveit. Berzsenyit Döbrentei Gábor, majd utóbb Toldy Ferenc rendezte sajtó alá. Kisfaludy Károly halála után, Toldynak első gondja volt, hogy sokkötetes művét megjelentesse. Ugyancsak az ő kiadásában jelentek meg Kármán és Bacsányi, Verseghy és Szentjóni Szabó László művei, - s a Kisfaludyaknak, Berzsenyinek és Csokonaynak, kéziratok szerint javított és bővített kiadásai. Vörösmarty halála után, Gyulai Pál emelt a költőnek életrajzában s műveinek összkiadásában, monumentális emléket. Szalay László tudós érdeklődésének köszönhetjük Kemény János, Bethlen Miklós és Károlyi Sándor önéletrajzainak fényes kiadását. S mind e kiadásokat az ujságok és folyóiratok állandó, szakavatott érdeklődése kísérte.

Manapság: aki meghalt, meghalt! - nincs föltámadása. Halljuk-e valaha az Ady körül csapott éktelen zajban, hogy valaki az összes Ady-művek kiadását követelné? Ezelőtt néhány esztendővel, Ady nagyváradi cikkeinek, két kötetre tervezett gyűjteményéből megjelent az első, Fehér Dezső jóvoltából, ki mint Ady hajdani szerkesztője, a kiadást: kort, körülményeket magyarázó jegyzetekkel látta el. Ez a fontos könyv teszi egyedül érthetővé, hogy az Ábrányi-Makai utánzó költő-sihederben, mikép fejlődött ki az igazi Ady Endrének világszemlélete. Agyonhallgatták. Az Ady emlékétől elfordult Nyugat sem méltatta figyelemre. Ezért nem jelenhetett meg a második kötet. Már pedig Fehér Dezsőn kívül nincs, nem is lesz soha senki, aki a sok névtelen ujságcikk közt, az Adyéra rögtön ráismerjen s ki éppenséggel a cikkek keletkezésének körülményeit ismertethesse.

Arany halála után senkisé ismétlődött meg azon, hogy Arany László apjának összes művei közé sorolta a levelezések két kötetét is. Gyulai Pál háláját fejezte ki Ercsey Sándornak, amiért Arany legsivárabb családi és anyagi ügyeire fényt vető levelezését, külön kötetben adta ki. Proust, Lawrence, a tegnap halottjai levelezésének, máris akadtak francia és angol kiadói. Ki gondol Ady Endre leveleire? Mikor ezelőtt néhány évvel közrebocsátottam a költővel folytatott levélváltásomat, még Kárpáti Aurél, Schöpflin Aladár és Pünkösti Andor is megbotránkoztak. Mintha bizony Ady életének szomorú igazsága nem tartoznék a magyar irodalomtörténetbe?

„Kiadták barátai” olvasom Vörösmartynak, még életében megjelent sok kötetes kiadásának címlapján. Egy elfeledett Tóth Endre nevű költőnek is akadtak barátai, kik hagyatékát a negyvenes években kiadták. Hol késnek Ady Endre barátai? És hol a Tóth Árpádéi? És hol a Kaffka Margitéi? Kinek legkiforrottabb novellái a Pesti Napló 1917-18-as évfolyamaiban vannak eltemetve? S ha a zsurnalizmus szégyenigájába hajtott, rendkívüli talentumoknak, Bródy Sándornak, Ambrus Zoltánnak, Krúdy Gyulának hagyatéka selejtezésre szorul, hol a szerető kéz, mely műveikben a válogatást megejtse?

Külföldön az irodalmi életrajz divatja járja, de a mi irodalmi életrajzaink vagy olyanok, melyek nem jelentenek sem tudományt, sem irodalmat, sem olvasmányt, csak néhány Gyulaitól, Beöthytól örökölt közhelynek, amolyan vesd-össze-formában való unalmas ismételtetését - vagy pedig a kiadói spekuláció veti magát az irodalom nagyjaira, hogy szájukba adott operette-betétszerű párbeszédekkel alacsonyítsa le Lytton Strachey és Maurois műfaját.

A szokványos közhely tudománya és az útszéli profanizáció ellenhatásaként, alakult ki egy harmadik kritikai műfaj is, melynek irodalmat és bölcselmet, legmagasabb szempontból egybefoglaló művelői, az irodalmi termékeket elszakítják íróiktól, kiszakítják korukból-

környezetükből s a felhők közé, valósággal a légrétegen felül való magasságba emelik. Életrajz, korrajz: merő anekdoták, - semmi közül a minden élőtől elvonatkoztatott műhöz, melynek még önmaga, illetve az olvasónak tetszése vagy nem-tetszése sem lehet mértéke. Amikor ez a ciángáz-esztétika, sok kilométeres körletben kiölte maga körül, ami élő, akkor viszi véghez a csodát, hogy feltámassza a rég holtak vélt műfajokat. Ismét van: dráma, regény, éposz, líra, - s minden műfajnak vannak ismét törvényei. Aki ír, tartsa magát azokhoz, - aki ítél, ítéljen szerintök.

Van úgy, hogy az ember már-már behódol a műveket a művésztől különválasztó, kenetteljes fölényrel kezelt jégcsapos absztrakciók rendszerének. De csak addig, ami az élet meleg érintése össze nem forrasztja megint a munkákat a napokkal. Mert nem csupán Petőfi vagy Ady vallomásos lírája teljesül ki, ha életükben ver gyökeret s a költő korával jut vonatkozásba, hanem még Arany epikája is. Ha a Walesi bárdok-ról tudom, hogy Ferenc Józsefnek a meghódított magyar tartományban a forradalom után való első látogatásakor készült, mintegy válaszul a hivatalos felszólításra, hogy költőink fejezzék ki a császári, engesztelő látogatással megtisztelt ország örömét, akkor az etikai motívumok ismerete, melyeknek a ballada keletkezését köszönheti, fokozzák annak esztétikai értékét. Még Berzsenyi költészetét sem lehet pusztán absztrakciók segítségével megközelíteni. Az én-től és élettől legmesszebbre szakadt ódák, szenvedélyes, fúvó erejének titkához, csak akkor férközhettem igazán közel, mikor olvastam Döbrentey látogatásának leírását Berzsenyinek zord falusi remetelakában s a fővárosban félszegen mozgó, komoran elnémult költő, két pesti utazásának történetét a kortársak leveleiben. A magába fojtott viharok emberéből úgy szakadt ki az óda, mint villám és dörgés a fülledt mennyégből.

Az irodalomtörténész, mégis rosszul fogja föl a mesterségét, ha mint fakir a sírba, a multból szedett cédulakatalógusba temetkezik... A tegnapot, csak az értheti és értetheti meg, aki figyeli a márt és elevenül éli. Aki a műfaji, állítólagos törvények helyett, a korok, nemzedékek, életek és sorsok ismeretéből meríti az esztétikának egyedül érvényes szabályát, - aki nem tud drámáról, regényről, époszról, líráról, hanem csak írókról, akik írnak és olvasókról, akik olvasnak. Ahány művészi temperamentum, annyi és annyiféle mű. Ahány olvasó, annyi hatás. A kritika ereje attól függ, hogy a bíráló a maga tetszését vagy nem tetszését, milyen érvekkel támasztja alá s azokat milyen erővel fejezi ki.

Nem lehet szándékom, hogy a magyar közönségnek irodalmunk problémái iránt megnyilvánuló közönyével szemben, mint anekdotikus életrajzíró vegyem föl a könnyű küzdelmet. Az sem, hogy a fellengés bölcselmi tolvajnyelvén írt essaykben hintsek port az olvasó szemébe. A feledésnek oly sűrű homályából szeretném felbukkantani történelmünknek és irodalmunknak egynémely érdekes figuráját, hogy kritikusai tetszéseimre vagy nem tetszéseimre, hiába is hivatkoznék. Ezért választottam e katedránélküli előadások során, a szemináriumi gyakorlatok szerény formáját. Szóljanak helyettem azok az írók és politikusok, kikre a tőlük elidegenült közönségnek figyelmét föl szeretném hívni.

Részem e munkában, főként, a mult századbeli író műveiből, a mindmaiglan ható szövegek kiválogatása és a sűrű idézeteknek, lehető legaktuálisabb szempontok szerint történő csoportosítása lesz.

Kérem az olvasót, hogy ne riassa el a reformkorszak íróinak, homlokráncoló, gyermeteg ügyöge. Ők nehezen küzdenek a szóval, melyet a nyelvújító, valahányszor szüksége van rá, a levegőben rezgő s egy-egy fogalom kifejezésére kényszerített hangokból teremt meg. Néha egy szóképzés sikerül, másszor: nem. Néha egy-egy nyakatekert mondat elferdül és a gondolat mellé talál - másszor, meg a még rugalmas szintakszis a legmegfelelőbb úton vezet a távolról mutogató eszme felé. Nem érdekesség nélkül való ezt a stiláris erőlködést követni.

Böloni Farkas Sándorban, a mult századeleji magyar prózának egyik legkitűnőbb mesterét mutatom be. Mégsem csupán esztétikai okokból terelem a közönség figyelmét erre az elfeledett, jeles íróra. Északamerikai utazás című könyve és most először, bővebben ismertetett, kiadatlan naplója, történelmi jelentőségű művek. Olyan ember életének, egyben lelkesítő és leverő okmányai, ki elsőnek hajtotta magában végre a történelmi középosztály tagjából, a polgári középosztály tagjává való átváltozás műveletét.

Polgár lett, - de nem a szónak a mai értelmében, kivénült rend tagja, mely eredetéhez és lényéhez hűtlenné vált, hogy érdekét megvédje.

A mult század derekán, a harmadik rend, - mint Szalay László városi követ az országgyűlésen mondta - nem a nemesi rend helyébe lépő boltosok arisztokráciáját, nem a rőf és mérő-serpenyő túlnyomó befolyását jelentette, hanem az új, legifjabb elemet, mely szót kölcsönöz minden vitalitással bíró eszmének, a jelen szükségének és a kor követelményének tolmácsa, ... mely az idő nagy kémiai processzusában felolvasztván mindent, mi nem korunkba való, nálunk is, mint Franciaországban, elnyeli az arisztokráciát, hogy végül az összes nemzetet, Magyarország jövőendő formáját jelentse...

Böloni Farkas nem volt burzsoá, hanem a szó 1789-es francia értelmében citoyen. Példás fajképre, manapság fájva gondolunk, midőn a magyar nemesség polgárosodásának Böloni Farkassal oly szerencsésen kezdett történelmi folyamata, mindannyiunk kárára, oly siralmasan megakadt. Mert most ép ellenkező, utálatos folyamatnak vagyunk szemtanúi; látnunk kell az önérzetnélküli burzsoáziát, mely mindenáron a kiváltságos osztály tagjaihoz igyekszik alkalmazkodni. Végül odajutottunk, hogy akadt a magyar irodalomnak olyan egyetemi tanárja, ki népnemzeti irodalmunkat az úri kurzus kedvéért, mint úri irodalmat ünnepli. Ami csak annyiban igaz, hogy irodalmunknak az úri osztályhoz tartozó jelesei mint Kisfaludy Károly, Kölcsey, Vörösmarty, Eötvös József, Kemény báró, Ady Endre, - mindannyian osztályuk ellen fordult urak voltak. A szellemtörténeti iskola hisztorikusai pedig, hirhedt programkönyvükben, Kazinczytól kezdve Kölcsey Ferencig, Wesselényi Miklóstól Széchenyi Istvánig, a magyar középosztályért és a dolgozó népért küzdő, minden nagy reformer szenvedéseire fittyet hányva, a régesrég elévült hűbérúri kiváltság, hetykén félrekapott jelképeknek, a zerge-tollas, zöldkalapnak parlagi kultuszát hirdetik.

Ezért nem végez vele időszerűtlen munkát, aki mai, kártékony szellemáramlatokkal szemben, a tizenkilencedik század székely nemes emberének, önnön születési privilégiumai ellen, a szabadelvű polgár önérzetével tiltakozó szavát emeli föl.

A BOTCSINÁLTA POLGÁR

Élt ezelőtt száz esztendővel Kolozsvárt egy dikaszteriális, illetve főkormányiszéki irnok, bizonyos Bölöni Farkas Sándor nevű, kit gróf Béldi Ferenc északamerikai útjára 1830-ban útítársul választott. „Mikor az igénytelen főkormányiszéki irnok hazáját elhagyá - írja Bölöni Farkas Sándorról egyik kortársa, Erdély történetírója, Kőváry László - senkise gondolta, hogy egy esemény magva vetődik el, mely pár év múlva a hazát fel fogja villanyozni... Hazajött, gazdagon terhelve jött haza, jegyzeteiből egy nagy könyvet állíta össze... Utazás Észak-amerikában cím alatt. A munka megjelent... mint egy villám és mennydörgés futá végig a két hazát, a villám és mennydörgés velőt, csontot rázott, férfi és nő, agg és ifjú, minden, ki olvasni tudott, e könyv olvasásáért égett. Emlékszem, még gyermekek akkor, mint egy szent könyvet, összeülve a legnagyobb áhítattal olvasók... Farkas Sándor egyszerre a két haza kedvence lön. A szelíd, gyermekjóságú férfiú, mint orákulum emelkedett ki. Minden sietett méltánylatát hozni...”

E méltánylók sorában ott voltak a haza legkülönbjei. Széchenyi, ki Bölöni Farkasban rokonlelket vélt fölfedezni, így köszöni meg: „... a kimondhatatlan kellemes pillanatot”, melyet az amerikai utazásnak olvastában átélt: „Bár lettek volna órák és napok! Hála a Mindenhatónak, hogy ezen könyv napvilágra jött, haszna honosinkra nézve felszámíthatatlan... nem szünendek meg e közhasznú munka megjelenéséért legforróbb hálával viseltetni, mert eddigelé ennél hasznosabb és szebb ajándékkal tudtomra és belső meggyőződésennél fogva, senki meg nem tisztelte a magyar hont és királyságot. Életerő és siker lebegjen Ön fölött...”

Midőn az útleírás szerzőjét a közepszalnoki kaszinó aranyozott ezüst bilikommal tisztelte meg, az ajándék átadásával megbízott küldöttség vezérszónoka Wesselényi Miklós volt: „... E drága honból - már tudniillik Amerikából, mondta egyebek közt Wesselényi - Ön hozta nekünk a polgári egyenlőségnek, az emberhez illő igazságnak hiv rajzolatját, egy boldog társasági lét igaz emberi képét. E három isteni növénynek nem szárogatott, fonnyadt példányát hozta ön haza számunkra, hanem gondos kézzel szedte meg azok magvát s mély emberismerettel s kellemes írásmódja vonzó erejével hintette közénk. E magvak máris csíráznak s egykor bizonyára óriási fákká növekednek. Hála ezért önnek. Fogadja e bilikomot, mellyel a szőlőkoszorús Szilágy fiai Önnek az áldomást mondják: Tartsa Isten Önt, hogy hazai munkásság közt soká ürítse nemezte előhaladása örömpoharát.”

A sok jókívánság - fájdalom! - nem ment teljesezésbe. Bölöni Farkas fiatalon, negyvenhétéves korában halt meg 1842-ben, anélkül, hogy irodalmi munkásságát folytathatta volna. Mégis, a „halálhír” - hogy újból Kőváryt idézzük - „megrázá” Kolozsvárt meg a hazát... „Emlékére aláírás nyittatott meg. S a szép emlék, temetőnk e szép emlékköve 450 forintba kerülve, 1845-ben elkészülve állt.”

Nemcsak az emlékkő állt a temetőben, hanem Bölöni Farkas egyetlen könyve sem szünt meg élni és hatni, mert az író halála után, szinte másfél évtizeddel, java osztrák abszolutizmus idején, az Ujabbkori Ismeretek Tára, Magyarország legkedvesebb olvasmányának mondja az Északamerikai Utazás-t, mely ama hajdanvaló lexikonnak levendula-illatú meghatározása szerint: „tömör fölényben ideálul mutatja be az igéret földjét...”

Még a kiegyezés után, 1870-ben is, oly becsben volt Bölöni Farkas neve és műve, hogy idősb Jakab Elek tanulmányt írhatott róla, még pedig e sokat jelentő címen: Bölöni Farkas Sándor és kora. A terjedelmes, valósággal monográfiának beillő essay írója, nem is igen ismerteti az amerikai utazást, mert bántani vélné Farkas Sándor emlékezetét, ha azt kivonatos ismertetéssel csonkítaná. Különben is, úgymond: „Azt ismeri minden művelt magyar ember”.

Mégis, midőn most 1934-ben, az egykor ünnepest író emlékezetét fölleveníteni szándékozom, bizonyára nem ok nélkül vethetem föl a kérdést: Van-e, ki e nevet ismeri? Magam is kénytelen vagyok bevallani; hogy a magyar irodalomban való nyugtalan böngészeteim közben, talán sohasem akadok nevére, ha emigrációs, hosszú és keserves éveimben, a magyar szó után való vágyakozás nem vet történetesen Kolozsvárra s ha ott a jó sors össze nem hoz kitűnő író-társammal, Gyallay Domokossal, ki a székely honfitársnak büszkeségével és az unitáriusnak, valósággal vérségi szeretetével hívta fel figyelmemet az északamerikai útleírás szerzőjére. Együltömben olvastam végig a könyvet, mely ha ugyan ma már nem is oly megrendítő hatású, mint száz év előtt, mégis a demokráciához fűzött vérmes reményekből való kijózanodásnak, a liberális eszmék iránt való közönynek és szépségszisztemnek korában, gondolkodóba ejtő, jóleső, biztató és éltető olvasmány. S függetlenül e tanulságtól, esztétikai örömem is telt a magyar prózának ez édes és numerózus mesterében.

Franciaországban, Németországban, Angliában, ahol az irodalmi hagyomány, nem akadémikus és kifizaludysta stréberek frázisa, hanem eleven élet és ható erő, bizonyára akadt volna kiadó, aki lehetővé teszi, hogy az Északamerikai Utazás megjelenésének százéves évfordulóját, új kiadással ünnepehessem meg, - s hogy az amerikai útleírásen kívül, kiadhassam a szerző európai utazásának kiadatlan történetét, izgalmas naplóit, érdekes leveleit s csonkán maradt magyar históriájának egy-egy érdekesebb fejezetét.

Magyarok vagyunk. Szegények vagyunk. Irodalmunk iránt közönyösek. Itt az új kiadásnak nincs publikuma, nincs lehetősége. Itt legfőllebb, a kérdést vethetjük föl, hogy ugyan mi okból hullott ki, szinte félszázad óta, Bölöni Farkasnak nem csupán műve, de még neve is, a mi kis irodalmunkból?

Fogas kérdés, melyre a válasz, Bölöni Farkas egyéni esetéből, az író életének s élete egyetlen főművének, az Északamerikai Utazásnak ismertetésén keresztül, nem érdekesség híján való, hosszú úton át vezet a magyar társadalomnak, legfőbb és legfájdalmasabb igazságait magukban foglaló problémák felé.

Engedtessek meg, hogy mindenekelőtt Bölöni Farkas amerikai utazását megelőző fiatal éveinek rajzát adjam, - aztán, hogy a Metternich-féle reakciós korszak, liberális és demokratikus, nagy magyar tanítójának újra hirdetett tanításával verjem fel, ameddig gyöngé hangom elér, a kommunista, fascista és hitlerista diktatúráknak halotti csöndjét, - s hogy végül rámutassak azokra az okokra is, melyek az írónak és művének hatását, szinte nyomtalanul törölték ki a művelődés és a magyar politika történetéből.

A bölöni születésű fiúgyermekre, egészen különös jogviszonyok folytán, mintegy a görög fátum súlya nehezedett. A Háromszékhez tartozó Miklós-vár fiúszékben ugyanis, melyhez Bölöni Farkas Sándor szülőhelye, a szerencsétlen Bölön is tartozott, minden férfiember határőrségi szolgálatra volt beosztva, azaz hogy, mint Bölöni Farkas írja: Háromszéket 1760-ban örökös szélbeli katonáskodásra conscribálták. Édesapja, Farkas Zsigmond, törzsökös székely, s magát meglehetősen bírós nemes, „mint magát védeni nem tudó, katonai numerus alá jöve, - iskoláit végezve, haza kellett menni s katonáskodott, mert a katonai numerus alól a már sok székely ifjaktól könnyekkel, bánattal s átkokkal szankcionált törvények szerint, senki sem szabadulhat, ha nem szökik vagy pappá lesz s pappá is csak úgy lehet, ha a Familia sokból áll s a regiment szabadságot ad. Itt hagyának engem a végzeteim születni s ilyen körülmények közt. S miért ép engem ilyen temperamenttel?! Ó de ki állhat a Sorsnak elgördült golyóbisa eleibe s panaszkodhatik a Teremtő ellen?”

Amikor Sándor apja, Farkas Zsigmond, 1809-ben, mint Fligel kommandáns meghala, Sándornak bátyjára került a sor, neki kellett katonának hazamenni. De ez a testvér - úgy látszik - ügyes, kiméletlen, életrevaló fickó volt, mert nem csupán a regimenttől szökött meg, hanem jó

összeköttetései révén kieszközölte, hogy alkalmazást kapjon a királyi táblán, melyhez azonban csak oly föltétellel juthatott, ha maga helyett öccsét veti oda áldozatul s viszi haza fegyver alá. „Én még gyenge valék katonáskodni - s az Erziehungs-Hausba vittek németül s exercirozni tanulni. A Bátyám 1811-ben meghalt s már rajtam vala a sor, de a szüntelen folyó háborúk alatt a Tisztek honn nem létébe sok viszontagságok és üldözések közt eljövök hazul s folytatám tanulásum itt Kolozsvárt... tanultam, de sorsom emléke a legkedvesebb csalatásimbul is kiragadott, mert Háromszéken katonáskodni, a beotiai setétben, távol Istenemtől, ez eltörve szórta kinézéseim lábaimhoz...”

Mindennap attól kell tartania, hogy szabadságideje letelik, a regiment visszahívja s közhuszárként kell szolgálnia a limitaneusoknál, azaz hogy a végbeli katonaságnál. Ettől a gondolattól való irtózásban határozza el, hogy a setétből kitör a világosságba, - Bécsbe megy, beáll gárdistának, ahova a Bessenyeiek, Báróczyak, Barcsayak működésének emléke vonzotta. „Ennél kedvezőbb kinézést nem láthatok magamra nézve s osztán szent hely ez! Elláttam ugyan az akadályokat, előmbe hánták, hogy unitarius s katona fia vagyok, de principiumom mellől nem állottam el: „az akadályokon keresztültörés a rény”, - mondja kedves naivitással Bölöni Farkas, ki mindjárt neki is lát, hogy a rényt ugyancsak praktikusán gyakorolja. Protektort keres s midőn azt meg is találja, Döbrentei Gábor személyében, irat vele Cserey Farkasnak, - Cserey Farkassal a Cancelláriának, - a Cancellária az ügyet a Guberniumhoz utasítja, - a Gubernium a Háromszéki jurisdictiótól vár útbaigazítást, - majd a volt háromszéki adminisztrátor veszi kezébe a dolgot, - megmozog az egész bürokráciai apparátus, mire a sok írka-firkának, lótásnak-futásnak, melyek Bölöni Farkas idegeit kegyetlenül tépték, mégis csak az lett a vége, hogy kérelmével elutasítják. „Engem a sors katona-fiúvá szült - panaszolja Kazinczynak - s nem igaz jussal kérdezhetném-e Don Carlossal: Miért éppen engem milliók közül? „Mélyen érzem, mit teszen szabadnak nem lenni; ez egy olyan akadály, mely visszalök egemből s lábaim eleibe törve veti plánjaim. Minden kinézés el van zárva: nem próbálhatok, mert unitárius, mert székely-konskriptus s pénztelen vagyok. Körülményeim a Muzákra nézve lélekölők...”

A szabad székely nemes, ki a maga kárán tanulta meg, hogy mi az, szabadnak nem lenni, így tett szert a születéssel járó kiváltságok igaztalanságának tudatára, - de mielőtt a sorsnak elgördült golyóbisa elé állhatott volna, még az életnek sok egyéb igaztalanságát kellett végigkóstolnia.

„Tanulásom alatt - írja Bölöni Farkas tizenkilenc évi hivataloskodás után 1835-ben naplókönyvébe - ezer más kinézéseim közt jövendő sorsom iránt, soha meg nem fordult fejemben annak gondolatja, hogy valaha dikaszterialista legyek. Tréfából esküdtem volt fel a kancelláriára, hogy név nélkül ne lézengjek, míg Kolozsvárt leszek és ime a tréfa örökös sorsomat elhatározta... Azon kor, (a mult század második évtizede) valóságos henyelés, fényűzés, hiúságokba merülés s minden közdolgok iránti tökéletes elzsibbadás s meghidegülés kora volt. Puha érzelgés, betyár szilajkodás, arisztokratai gög, dicsőség az adósság rakásban, éhenhalás a köznép közt, pazarlás a nagyok asztalán, románokból s repke írásokból vett tudóskodás, csillámló eszeskedés, apró pletykaságok, a nemzetiség nevetségessé tétele, aki a míveltek közé akar tartozni és lebzselő, örökös semmit nem csinálás valának ezen időkor valóságos bélyegei...”

Bölöni Farkas sem akar mást, mint a többiek. Mint középsorsú nemes, megtiszteltetésnek tekintti, hogy a Wesselényi-házzal való kapcsolata révén: „néhány elsőbb házakkal s akkor tónust adó ifjakkal lép ismeretségbe”. Középszerű vagyonnak s akkor művelődésnek nevezett csillámló kitételek mázának is birtokában, módja volt - így ír - az „idő tarka játékát szemlélhetni”. Már-már megtetszett neki ez az élet, kevesen mult, hogy Bölöni Farkasból rebellis demokrata helyett, snob és aranyifjú válják...

„Kezdetek lassan foszladozni az iskolában ápolgatott szép ideálok nimbusai is. A nagy tettek után álmodozó, a nemzetiségért égő s az egész emberiséget magába ölelő szív, lassanként hiúságoknak nyiladozott meg. Léháskodás váltotta fel az olvasni szeretést. Asszonyokkal érzéges, dorbézoló, hiv barátok, városi chronikák, hivatali pletykaságok s henye lebzselés levének lassanként foglalatosságaim. És ekként sodródám mind tovább a világba, s levék észrevétlenül dicasterialista.”

Újabb sérelmeknek kellett őt érniök, hogy aléltságából magára eszméljen. Az alsóbb hivatali ágakban való szolgálat után, joggal várhatta előléptetését, azonban az 1821-es restauráció megesett, őt kihagyták. Most aztán saját kifejezése szerint: „nyomja a kolozsvári levegő”. „Lehetetlen volt egy ideig nem éreznem becsületesnek s érzésemnek reális megsértődését. Minden meg valja azt, hogy jussom nekem volt legtöbb praetendálni előmenetelem, de én mégis elmaradtam, mert vallásom akadályozza, szegény vagyok, senkinek sem cammerdiene-reskedtem s nem cajouliroztam...”

A levél, melyben lelke fájdmát kiönti, 1821 június 12-én kelt, egy hónappal később, négyévi munka jutalmául, 40 ezüstkrajcáros napidíjas irnokká nevezték ki... Bölöni Farkasban ez a megaláztatás rezzenti föl, mint ő maga írja, a jobb geniust hogy elirtózza semmiségének érzetétől, hatalmasan számot kérjen az időtől. „Vítam akkor egy ideig s sokat leróvtam az elmulasztottakból. De éreztem, hogy helyzetemet változtatnom kell, különben veszni fogok. Ez már nagy határozatot kívánt, pedig úntam lélekölő foglalatosságom s szivemből utáltam azon szemét-collectiót, melynek társaságomat kellett tenni. De az asszonyi szövevények úgy odagyökereztek, hogy nem tudtam mozdulni. Végre 1821-ben meghatároztam merészen kivágni magam e körből, mentem Bécsbe, az ausztriai s a katonatörvények tanulására új pályát kezdeni. Vas szorgalommal izzadtam, küzdöttem. Átalláltam ugyan, mely igen megcsalódtam választásomban és hogy e pályán épen az önkény betanított machinája leszek, de már visszalépni szégyeltem. Haladtam céloom felé, ámbár keserűen kellett naponkint nyelnem ezen gyülevész néptől hazám piszkoltatását és megvetésemet, csak azért, mivel magyar vagyok.”

Hiába rak le egy jogi vizsgát Pesten a híres Vuchetich professzornál, hogy Bécsben annál hamarabb léphessen be a katonai bíróság praktikánsai közé, - hiába reméli, hogy másfél esztendő mulva keresztüleshetik minden examenein s valamelyik regimenthez al- vagy főhadnagyi rangban, auditornak, azazhogy hadbírónak fog küldetni, hiába rángatja ismét a különböző protekciók szálaít, Bécs is csak csalódást hoz számára. Ahol feléledni és eszméket pezsdítő, díszes körben magára lelteni remélt, ott veszi el magát csak igazán: „Most Bécsben élek, s azzal a meggyőződéssel, hogy ezen próbának is csak annyi sikere leszen, mint minden igyekezetemnek életemben. De nincs se jussom, se érzésem többé panaszkodni. Én nem remélek semmit, én nem rettegek semmitől s csak az az egy gondolat enyhít, hogy naponként hervadok s ez a szenvedésnek tompítani kezdő érzelme.”

Így szól az őszintének hangzó világfájdalmas panasz, mellyel Bölöni Farkas - úgy látszik - önmagát áltatta. Mert ha beteges teste hervadozott is, érzése nem zsibbadt el, - ellenkezőleg, folytonos vulkáni forrongásban élt. A szent felháborodás, csak az alkalmat várta, hogy kitörjön. Megjött az is, nem váratott magára sokáig:

„Végre igen megtölt a keserű pohár. Nem túrhettem tovább. Egy fellobbanásomban kitortem ellenük...” Meg is kapja jutalmát:

„Gyalázatosan elüldöztettem...”

A bécsi gyalázat után Bölöni Farkasnak az járt fejében, hogy Pestre megy jusst hallgatni, annál is inkább, mert a Regiment elől csak az erdélyi határon túl érzi magát biztonságban. Azonban szállásra-kosztra nem telik a szegény legénynek: egy jó tónusú háznál nevelői állást szeretne vállalni. E célból Kazinczy ajánlását kéri, de mint akinek a fellobbanó harag már egyszer

megártott, az elnyomottaknak és üldözötteknek óvatosan alkalmazkodó okosságát kényszeríti magára: „Ha te is úgy gondolod jobbnak, ne tudasd senkivel vallásom, csak annyit, hogy Református vagyok, de nem katolikus. Nem azért, hogy szégyenleném, vagy mint Te is meg vagy győződve, hogy Bigott nem vagyok, hanem ha úgy van ott a körülmény, ahhoz kell alkalmaztatnom magamat...”

Kazinczy ugyan nem beszél rá Bölöni Farkast, hogy vallást változtasson, mivelhogy magát becsülő emberhez nem illik, ha olyat vall, amit tagad a belső érzés, mégis az ifjonti jakobinizusból aggkori epikureizmus felé hajló veterán író, arra figyelmezteti catoi lelkületű fiatal barátját, hogy bizony társasági életben sem mindig azt mondjuk, amit érzünk. Mert az emberi társaság azon a hallgatag megegyezésen alapul, hogy az érzés eltagadását senki sem veszi tetetésnek, hanem csupán „egy bohó kénytelenség munkájának”. Nem kell szó szerint venni, ha az emberek egymást alászolgájával köszöntik. A cinikus okosságú térítő végül oda lyukad ki, hogy a valláscserének is csak annyi a jelentősége, mint az alázatos köszöntésnek, - s ha mégsem olyan könnyű dolog, hát mert sok a bolond, akit az ember ellenségévé tehet általa.

Kazinczy, még Winkelmann példájára is hivatkozik, aki ezt a lépést, mitsem törődve a bolondokkal, becsületének csonkítása nélkül megtehetette, - majd Goethét idézi, aki szerint a rendkívül való embernek más kötelességei vannak, mint a közönséges halandónak. Végül a racionalista szög is kibúvik a voltaireianista zsákból: „Ne hidd, hogy engem Jehova Missionárusságra teremtett. A világ úgyis azt hiszi, hogy én protestáns vagyok a Pierre Bayle protestánságának értelmében, aki csak annyiban vala az, amennyiben ő minden vallás ellen általjában protestált”.

De a racionalista felvilágosodás 18-ik századának hangjai, visszhangtalanul vesztek el a 19-ik század romantikus reakciójának idején. Bölöni Farkas, aki ugyan szabadgondolkodó, mégis szívósan kitart unitarizmus mellett. Makacsságának meg is adta árát.

Amikor a bécsi gárdától elmenekült s Pesten sem sikerült elhelyezkednie, végül kénytelen volt rezignálni és belátni, hogy: „hosszas fáradságom füstbe ment s lettem cancellaristává, örökre ide (már t. i. Kolozsvárra) zárattam...” Azonban a vallási türelmetlenség, mely elől hiába menekült előbb Kolozsvárról Bécsbe, Bécsből Pestre s Pestről megint vissza Kolozsvárra, mint vérszívó kísértet követte nyomon mindenütt s még az erdélyi kancellária hivatali íróasztalánál is utólért:

„Mit tehetek én arról, hogy a sors engem nem catholikusnak szült? Ezt nekem soha senki ki nem pótolja, ha már kétszer respektusokért praeterálva, örökösen megsértettek, mert a hivatalban úgy szokott járni, hogy akit egyszer elmellőznek, az örökösen sántikál. Te nem érezhetted egészen sorsom s megbántásom, mert hivatalban nem voltál s arra nem szorultál, hanem mégis jólesik neked kiöntenem magamat” - kesergi bántalmát egy fiatal erdélyi mágnáshoz intézett levelében.

Nem mer többé önmaga lenni, az örökösen sértett ember örökös alakoskodására kényszeríti magát. Erre semmi sem jellemzőbb, mint Kazinczyhoz intézett ismételt kérelmei, hogy ha esetleg netán agg pártfogójának erdélyi utazásáról írott s nyilvánosságra szánt leveleiben megemlítenék, legalább a vallása felől ne történjék említés. Azonban az önkítaró közlésre született Kazinczy, a megtestesült indiszkréció, nem vette komolyan a figyelmeztetést s az Erdélyi levelekben, mint unitárius diákról emlékszik meg Bölöni Farkasról. Ez az, amiben a zárkózott, komoly fiatalember nem ismer tréfát s a mester iránt való tiszteletről, szinte megfélelkezve, legerélyesebben tiltakozik: „Én két levelemben igen szívesen megkértelek volt, hogy ha rólam is emlékezendsz, ne tudasd a publikummal vallásom: megírtam volt akkor okaim, a többek közt, hogy ha talán Magyarországon telepedném meg, ez intoleráns ország elkárhoztatná szerencsém s magam...”

A tucatember, nem eredetiség, hanem a maga osztályhelyzetének egyenes eredője. Előmenetelét vagy mellőztetését, rajta kívül álló erők szabják meg, melyeket eleve belenyugvó megadással, zúgolódás nélkül vesz tudomásul, mint a természetnek megváltozhatatlan törvényeit. Ellenben a Bölöni Farkas-féle érzéssel és gondolkodással megvert, egyéni életet élő embert, nem érheti vérvakaróbb és lázítóbb sérelem, mintha vallása vagy fajtája miatt bántják vagy mellőzik.

Kőváry László gyakran elnézegette „a magas termetű, nagy sasorrú, halványarcú férfiút, kinek mély, gondolkodó járása vagy melázva piaconi meg-megállása gyaníttatá, mikép e férfiban tán egy Cassius űzi hallgatag gondolatjátékait”.

Valóban, a bürokratának magára öltött álorcája mögött, egy jakobinusnak dúlt vonásai rejlettek. Mert a szegény nemes számára a kutyabőr, a kezdődő kapitalista társadalomban, csak annyit ért, mint a jogászai vagy orvosi diplomának polgári megkülönböztető jele, az általános elproletarizálódás mai korában. Azonban a tönkrement polgár köztudomásúlag legkritikább esetben eszmél rá, hogy tulajdonképpen a proletariátus soraiban volna a helye. Csak a gondolkodó ember vonja le megváltozott helyzetének következményeit s képes az osztályától való szakadásra. Bölöni Farkas, cassiusi hallgatag gondolatjátékainak folyamán, a maga úri kasztjából való kiválásnak keserves operációján esett át. Fájdalmas, de természetes folyamat olyan ember számára, kit szegénysége, unitarizmusa és magyar volta, szóval születése miatt minduntalan elütöttek jussától. Ezért vált minden erejét felemészítő szenvedélyévé és egyetlen céljává, ez örökös sérelmének jóvátétele. Ha akarta, ha nem, rá kellett jönnie, hogy a magyar társadalom rákfenéje az úri privilégium. Naplójában kifakad azok ellen, akik mindent csak születésükkel akarnak elérni... A magyar köznemes, forradalmi és haladó értelemben való polgárrá, azaz hogy olyan emberré vedlik át, kinek tehetsége, iparkodása és műveltsége előtt, csakis a születési kiváltságtól felszabadított, polgári társadalomban nyílik pálya...

De ne tévedjünk a materialista történetírás közhelyeibe! - s ne igyekezzünk az átlagon felülemelkedő embernek életét, személytelen általánosítással, csupán osztályhelyzetéből magyarázni. Mikor pedig nyilvánvaló, hogy Bölöni Farkas testében, lelkében, egész egyéniségében hordozta az okokat, melyek a legangyalibb szelídségű embert a luciferi lázadók táborába taszították. Ő nem csupán - mint maga is hiszi - unitarizmusának, szegénységének és magyarságának tulajdoníthatja mellőzését s köszönheti nemesből polgári demokratává való fejlődését, hanem mindennél inkább beteges fizikumának, mely a magábavonultság és elmélkedés hajlamait váltotta ki belőle. Már pedig a jól-megfigyelő Kőváry följegyezte, hogy a kormányzók „a gondolkozó főket vagy nem szerette vagy praetereálta”. Szegény Bölöni Farkas, tehát hiába veti félre kedvelt vonzalmaikat és szebb szenvedelmeket, hogy esztendőig csak hivatalának éljen. Hivatalnoknak születni kell. Aki nem születik annak, ha magára ölti is a bürokratának szürke uniformisát, nem ér el vele egyebet, mint „társainak irigységét és felébredt rágalját...”

Még elképzelni is keserves, hogy Bölöni Farkasnak mennyi igaztalanságot kellett elviselnie, mennyi megaláztatást nyelnie, mennyi mérget és tehetetlen haragot magábafojtania, míg végül az önérzetes ember, „szive contójára”, annyira megokosodott, hogy kénytelen volt belátni: „minden szorgalom, minden igyekezet semmit ér, valamelyik hatalmasabb kegyelme nélkül. De a kegyelmet többnyire a karakter megtagadásával kellett megnyerni. És vadásztam tehát a kegyelmet is; itt ültömben pirulok most is, midőn eszembe jut, mely igen elvettem néha magamat a kenyér és dicsőség kereséséért. És hajladoztam olyak előtt, kiket lelkemben nem becsülhettem, helybehagytam oly elveiket, melyeket kárhözatosnak hittem. Elhallgattam hibáikat. Elnéztem haszonlesésüket. És amit soha meg nem bocsáthatok magamnak, -

segítettem rágalmozni, kit ők rágalmoztak, kétszinkedtem és hízelkedtem hiúságaiknak s akkor szenvedhető, hasznos, szorgalmas és becsületes ember valék előttük...”

De még lakáj sem lehet, aki nem születik arra. Vannak emberek, akik hiába is hízelegnének, nem hisznek nekik: „...levettem az álorcát. Elhatároztam, hogy inkább szegény és hátratedd legyek, mint magamat utáljam. S kiállottam, csak önérzetem oltalmában bizakodva, pontosan tenni mindent, de senki kegyét nem koldulni s viszem hivatalomat kedv nélkül s roboti unalommal, de tisztán és lelkiismerettel”.

Mégis, ki ne érezné, hogy a kolozsvári piactér Cassiusának megőrzött hivatalnokai, egykedvű külszine mögött, mélyen belül a lélekben háborog, a kitörésre váró lázadói düh és keserűség?

A sors, mintha csak kedvét lelné abban, hogy megtette a Bölöni Farkasra mért súlyos próbatételeket, a karrierjét érő csalódásokon kívül, még a vélt költői hivatásban való, mindenél fájdalmasabb csalódással is sújtotta. A poézis szenvedelme oly korán ébredt benne, hogy jóformán maga sem tudja, mikor. Szülői házában csak Árgirus, Magdaléna s a Hármas História voltak kézikönyvei, ezeket betéve tudta. A bibliát tizenegyedik évéig már végigolvasta s mint érzelmes gyerek sokszor imádkozott, hogy az Isten kicsi korában vegye el, hogy angyal lehessen. „Kollegiumban létembe semmit lelkemnek nem kaptam, vadon, társaságtalan nevedve, mint egy bércre esett fa, míg Schiller Tolvajait játszódni nem láttam a Theatrumon. Ez megismertete a jószívű és igen gazdag phantasiájú, de azt zabolázni nem tudó Vandzával, ki akkor theatrum direktora vala. Schiller ekkor más világba vitt, írtam rikoltozó Guelfeket, (azazhogy minden valószínűség szerint Guelfekről szóló, színpalhasogató drámát) a theatrumnak éltem azután s az actorok közt szerettem forgani egynéhány Rollban próbáltam is játszani.” Ártatlan eltévelyedés a legtöbb fiatalember számára, ki befogadó hajlamait téveszti össze az alkotó erővel. Kiheverik a fellengést, lehiggadnak, hivatali íróasztalaik fölött, vastag aktacsomók barrikádjait rakák ábrándjaik elé. Lehet, hogy Bölöni Farkas sem jár másképp, ha a végzet nem tereli teatristák közé s össze nem hozza a fentebb említett Vandzával, kinek az a szerencsétlen gondolata támadt, hogy ép a dilettáns kezdőre bízza a legnehezebb feladatot, Shakespeare Julius Caesarjának fordítását.

Ez a kétségtelenül zabolátlan fantáziából szökkent, borközi idea indítja el végzete felé. Mert Kolozsvárt, nem kapható Shakespeare, ha csak nem az Erdélyi Múzeum-nak szerkesztőjénél, Döbrentei Gábornál. A fiatalember, tehát bekapogtat a redaktornál és megszületik kettejük közt a barátság, mely Bölöni Farkast irodalmi pályára sodorja. Mert midőn a gárdába való felvétel izgalmai közben, Brassóra vettelve, a kínok felavatottjának nevezi magát, felavatottságát bebizonyítandó, dialógust ír, - és pedig a kor divatja szerint, Decius s Junius Brutus közt. A magyar irodalmi akarnokok ősapja, Kazinczynak erdélyi torzképe, a minden lében kanál Döbrentei, kinek e töredék kéziratot beküldi, Kazinczyt mímelve kiált föl: Excellens! Excellens! S mint fegyelmezett portyázó a generálisnak, mindjárt jelentést tesz a becses zsákmányról az irodalmi vezérnek. Igaz, hogy a remekmű beküldését későbbre halasztja, ha majd a szerző elkészült vele, - annál inkább és annál diplomatikusabb ravaszsággal siet Bölöni Farkas személyének ajánlásával: „Szeresd kérlek addig is, ő lángol éretted. Ezt írja (már t. i. Bölöni Farkas) közelebbi levelében: „Az estve vettem Kazinczynak 4-ik és 5-ik kötetét s le nem fekvém, míg Clavigó-jának végére nem értem. Akármit rikoltanak a beotiai sötétségéből, lehetetlen, hogy aki nyelvünk előmenetelét óhajtja, lángba ne boruljon örömébe. Ezerszer szememre lobbantom szemérmem - vagy nem tudom, mi az, ami tartóztat, hogy közelebbről nem vagyok ismeretes Kazinczyval - írd neki kérlek, tedd leveled enyimbe, hogy neki áltadjam s örömet csináljak...”

A hatás nem maradt, de nem is maradhatott el a folyton éber hiúságú Kazinczynál, kitől annakidején nyelvújító elvének túlzásba vitelért, már-már a fiatal nemzedék is elfordult.

Nagy elégtétel az öregnek, hogy az erdélyi magyar végeken új s épenséggel fiatal híve akadt. Azon nyomban s mint valami egyenrangú kartársnak, válaszol az ifjú rajongónak: „A mi Döbrenteink közlé velem hozzá írt levelednek engem illető sorait. Nem mivel személyemet szereted, hanem mivel igyekezetem miatt szereted személyemet s mivel az, amit ez a megbecsülhetetlen és kivált Erdélyre képzelhetetlenül sokat tartó barátunk Deciusodról és Juniusodról ír s továbbá ki írt soraidd egy igen szép nem csak érzésű, hanem ízlésű embert és írórt festenek, imhol vagyok azt mondani néked, hogy ismeretségednek kimondhatatlanul örvendek és hogy veled barátim előtt kevélykedni fogok. Te tehát szívesen becsült ifjú érted, amit oly sok jó fej nem ért, a sok tudatlanok, hogy nyelvünk mit fog nyerni az én bátorságom által...” Következik a hiúságában megbántott írónak önigazolása, valóságos önapotheozis, melynek a címzett, szinte csak ürügyül szolgál, mindazonáltal mi sem természetesebb, mint hogy az ilyenképpen megtisztelt fiatalember beleszédül a dicsőségbe: „October 8-án vettem az Úr levelét s october 8-án kezdődött életemnek egy fényes időszaka. Nem egyszer kérdém ez nap magamtól, ha nem álmodom-e? A pulzusom tapogattam... ha nem részegedett el lelkem e számtalanszor vágyott meglepetés örömébe?...” Amikor Döbrentei átadta Bölöni Farkasnak Kazinczy levelét, valósággal elnémult - így ír - „a vágyott, reszketett örömmön, - habozott, reszketett benne a bámulás...” Minden sor szikrát pattantott lelkében s csak elsóhajtani tudta magát „a teremtőnek annyi kegyéért, ki imádságokkal körülvelt trónjáról tekintte rám s életem elszontyolodását e meglepetéssel pótlá ki...” Most érzi csak, hogy mindeddig el volt vágva a nagyvilágtól, annak szebb tónjától, ismeretlenül a könyvekkel, csak ideálokkal elektrizálta magát s a magyar nyelvnek Johanna D’Arcjáról álmodozott, ki érezze hol állunk s mi által kellene emelődnünk. Valósággal vallásos áhítatban dadogja Kazinczy felé, hogy midőn annak Dayka Gábor életrajzába foglalt nyelvújítói programja először akadt kezébe: „lebuktam a megjelent Reformátor előtt, mint az Ázsia égő homokján bujdosó lebukik az Idvezítő Reliquiái előtt...”

Ez kell Kazinczynak! Végre akadt valaki, aki előtt a maga érdemeit, minden álszemérem nélkül kivillogtathatja. Második levelében ezt teszi. De nem csak ezt. Már nem csupán önmagával foglalkozik, hanem, ahogy csak az egyetlen Kazinczy érti a módját, túlzó dicséretetek áradatát ontja a fiatalember felé. „A te ajakidat - írja Bölöni Farkasnak, kinek pedig levelén kívül, soha, egyetlen sorát sem olvasta - szeretetreméltó ifjú barátom, Isten ihlette meg, nyelved gyönyörű, képzeleted lángol, csapdos, repked, állj munkának, adj eredeti darabokat...” Az ifjú barát felé pedig, kit ugyan látó szemmel sohse látott, szinte szerelmesen rebegi: „Te vagy az én eggyem, én vagyok az a te eggyed...” Végül versben is megénekli Bölöni Farkast:

Ragyogó futással kezded a futást,
Olympiádnak síkjain s a tömött
Sokaság Paéant kiált a nagy Merőnek...

Sajnos, nem kísérhetem végig Kazinczynak és Bölöni Farkasnak mind exaltáltabb hangnemben egymást kölcsönösen tömjénező levelezését, mellyel azonban az irodalmi vezér nem elégszik meg, fölfedezettjének nevével telikürtöli az országot:

„A te lelked nemességének - írja Wesselényinek - köszönheti a lelkes Bölöni azt a szerencsét, hogy ő a te imádságra méltó Anyád asztalához vagyon méltóztatva s ott ingyen él s lelke a te társaságodban s a mi derék Döbrenteienkben terjed, tónja nemesedik. Melly jótét kedves barátom! melly nemes cselekedet! Én ennek az igen lelkes fiúnak nagy barátja vagyok s belőle annyit várok, amennyit nem ifjú íróinknak egyikéből is; s így jótétted neked annyira köszönöm, mintha ilyet velem közlöttél volna. De édes barátom, ezt nemcsak én köszönöm neked, hanem köszöni és köszönni fogja később a Haza is... Ha nemzetünknek tíz ilyen fia volna, literatúránk nagy fényben fogna ragyogni. Meglásd, kedves barátom, mi lesz ebből egy

decennium alatt. Én mindent, mindent várok!” Mégis azért a vájtfülvű, megérző kritikust nem lehet becsapni. S habár mindent, mindent vár tőle, mégis tudja igen jól, hányadán van Bölöni Farkassal, - mert így folytatja: „Hogy eddig nem teve vagy semmit vagy nem valami nagyot, az onnan jó, hogy a Tokaji bor később lesz ihatóvá, mint a kerti, rossz borok...” Döbrenteinek is megírja, hogy Bölöni Farkas zsenéi „még csak mázolások”, mégis előlegben adja a reményt, hogy: „mik lesznek, ha abba nem hagyja!” Fiatall barátját nem győzi biztatni, hogy legyen Merő, menjen el tehetségének határáig s egy füst alatt mindjárt második Tassonak kiáltja ki. Kiss Jánosnak Sopronba is megviszi a örömhírt, hogy Erdélyben egy Bölöni Farkas nevedik, annak nagy reményeire... „Ez már nem gyermek. Verse még rossz, de prózája kimondhatatlanul szép. Nekünk ebben Schillerünk nevedik s úgy hiszem, nem lesz Schiller manqué.”

Így történt, hogy az alig huszonegyesztendő, széplelkű gyerekeMBER számára a Kazinczy által való felfedeztetésnek szerencséje is szerencsétlenségére válik. Mert a derék fiú nem érzi magát költőnek, - s mégis e magasztalások hatása alatt, mindenáron ki akarja magából préselni, ami nincs benne: a költészetet. Eleinte úgy hiszi, hogy Kazinczy tanácsaihoz tartva magát, a görögök tanulmányozásával, Goethe és Schiller olvasásával pótolhatja ki, igaz költői hivatottságának mélyen érzett hiányait: „Én Marsnak lekötelezettje vagyok s tőle behunyják a Muzák szemeket. Életemből e szép részt, amikor az entuziazmusz lángolóbb, az Exerciers-Abrihtungs Regulamentek olvasásával kell töltenem, a penna helyett Mangalétát forgatni; fáj a lelkem ezért, ezalatt a klasszikusokkal ismerkedhettem volna, már szinte késő azt tennem, amit akarok vala. Schiller húszesztendő korában sokat tett s én még semmit sem, ó ennek emléke sokszor elkésérít engem!” Majd egy, még a katonai intézetben írt ódát küld be Kazinczynak megítélésre, abban a reményben, hogy van „a nem küntleri léleknek is olyan felbuzdulása, melyben a fölvelt karakterbe átmelegülve, ő is tiszta és nagy...” Kazinczy, valószínűleg ebből a Mit akarsz könnyű? kezdetű, vég- és értelem-nélküli versezetből vonta le a következtetést, hogy amit az ő Tassoja, Schillere versben ír, „még csak mázolás”. Ezt vagy legalább is ilyesfélét érezhet az ifjú poézisre törekvő is, mert a labirintusos költői pályán egy kézikönyvet szeretne kapni, mely „direkció” adjon neki. Ezért keresteti Lessingnek egész Erdélyben föl nem lelhető dramaturgiáját, - hiába, mindhiába! rá kell jönnie, hogy a fantázia fogyatkozásait nem lehet mesterséggel elpalástolni...

Amikor az Erdélyt beutazó, mindig lelkes Kazinczyt, a főkedvencül hirdetett tanítvánnyal összehozza a sors, az első találkozás, úgy látszik, kölcsönös csalódásukra volt. Mert a mester az erdélyi utazásról szóló könyvben Farkas helyett inkább, aranyosrákosi Székely Sándort halmozza el magasztalásokkal s Farkasról csak annyit jegyez meg, hogy „ami lesz, nem lett volna, ha nem találkozik Döbrenteivel.” Azazhogy félretolja útjából az épen nem kedve szerint való, hallgatag, mogorva s különben is befolyás nélküli fiatalembert, kit ha meg is említ, csupán azért teszi, hogy irodalmi körökben ismert módszer szerint, Farkas megemlítését kajánul felhasználva, bókoljon a befolyásos Döbrenteire felé... Majd pedig a messzeségből ideálul festett Farkassal való ismeretség okozta csalódásra céloz, félre nem érthető, kegyetlen világossággal: „Félek - írja az Erdélyi utazásnak javított kiadásában, melyben Farkas unitarizmusáról nincs már szó - hogy a reményeitől már sokszor elesett Farkas elcsügged.” Ez az, ami a Kazinczy-féle poémában, még csak a minap „nagy Merőnek” hirdetett Farkasnak kimondhatatlanul fáj. Szabadkozik, tiltakozik, őt ne mondja senki, még Kazinczy sem puhalelkű pulyának, - igaz ugyan s ez az, amit maga előtt sem tagadhat le, hogy a Kazinczyval való találkozás olyan időben esett vele, amikor a léleknek valami leverő determinációja stimolja el az embert, kidisputál magából minden tehetséget, előbbi tüzet hiúságnak nézi, a szív koldusszegénnyé lesz, nyughatatlan, elégedetlen: „Ilyen korba találtál te engem s ne érts félre, ha azt mondom, bosszankodtam, miért kell ismét olyannal jönnöm össze, kinek meglátása előbbi hiúságom hozza emlékezetbe...”

Valóban, nincs nagyobb fájdalom, mint letörésünk idején azokkal találkozni, kik valaha sokat vártak tőlünk. Valóságos teher. Bölöni Farkas ugyan még vissza-visszaviszi magát azon boldog órákba, midőn egy szerelmes lángozatjával olvasta Kazinczy rendeit, vissza-visszakesergi az időt, midőn nemcsak schimárás lobbanások voltak feltételei, hanem igazi erőt is érzett magában, mégis kénytelen belátni, hogy nem tehetett úgy, ahogy neki tetszik, talán nem is fog úgy tehetni. Ez a gondolat emészti. Ami Kazinczyt illeti, ő is szolgál ugyan még Farkasnak mind gyérülőbb biztatásokkal, bókoltat is feléje, de a nehézzvérű fiatalember már nem buzdul föl többé, sem a biztatásokon, sem a bókokon: „Dicséretid; kedves barátom, melyeket rám halmozsz, hiúvá tennének, ha nem ismerném kicsinségem. Meg vagyok győződve, hogy ezeket nem komplimentből teszed, hanem talán - hogy büszkélkedjem ezen kitételrel - engem szerető szived többet lát bennem, amint vagyok. Teher ugyan, ha többnek tartanak, amint vagyunk...”

És evvel ki is ejtette a sorsokat örökre szétválasztó, döntő szót. Hiába teszi hozzá, hogy a túlbecsülés kedves hibája a sziveknek, melyek inkább a szebb oldalról, mint a gyöngékről nézik az embereket, - évek mulnak el, míg Kazinczy és Farkas egy-egy levelet váltanak, végül is a két férfi közt végkép szakad a lánc.

A legmegtisztelőbb irodalmi barátság s a vele járó előlegzett dicsőség, majd pedig mindkettejüknek siralmas elvesztése, csak egy okkal több Bölöni Farkasnak a magával való elégedetlenségre. Mégis mielőtt elégedetlensége elérhette volna azt a hőfokot, amely lázadást vált ki egy magával meghasonlott lélekből, Bölöni Farkasnak, mint megannyi inkvizíciós kínzóeszközt, az irodalomnak összes válfajait ki kell próbálnia. Ne higgy a rezignált írónak. Aki egyszer belekóstolt az irodalomba, az sohse gyógyul ki belőle többé. A csalódott költő tehát, ha már Tasso és Schiller nem is válhatik belőle, hát legalább tudós lesz, történetíró s megírja szűkebb hazájának, Erdélynek történetét. A hatvannyolc éves töredékkézirat, Bölöni Farkasnak centrális életproblémája, a származási kiváltságnak és az egyéni kiválóságnak örök harca körül forog. Haragjának felhőiből lövelt villámok fényében látja a multat. Még Hunyadi Mátyásnak is a maga liberális és demokratikus nézeteit tulajdonítja s a nagy király politikai szándékainak előadásába, a maga vágyait vetíti: „Mátyás látta, hogy amely nemzet polgári, józan szabadságra nincs megérve... magában hordja a romlás magvát... látta, hogy oly hatalmas arisztokrata-országban, minő Magyarország, csak a főbb nemesi születés adott juszt valakinek érdemszerzésre, nagy hivatalok viselésére, de tudja öntapasztalása után, hogy a talentum elhal, ha mező nem nyitattik előtte, azért ő akiben érdemet látott, ha nem volt is nemes, homályos sorsából fölemelte s vitte a legmagasabb polcokig... Szabad királyi városok emelkednek szabad polgárokkal, - szemben a gögös arisztokratával, születik a harmadik status, a szabad polgárság, ereje mindenütt a nemzetnek... Homályos születésből s az alsóbb nemesi karból kiemeli a talentumos embert s pályát s mezőt nyit az érdemnek e homályos születésből emelkedett király...” A Bölöni Farkas-féle történetírók számára, a jelenben számukra megtagadott igazság a multban üli diadalát. De a hivatal gondja és a gyöngye test gyötrelme, még a Wunschtraum történetírásának boldog kiélési formáját és elégtételét is megtagadják tőle. Nem bírja tovább. A történetíró tolla eltörik kezében s bár annak mérgezett szilánkjai lelkébe fűrődnek, azért még mindig nem mond le az irodalomról, - hivatalból fennmaradt idejét nyelvek tanulásával tölti, színdarabokat, regényeket fordítgat, melyek közül azonban a világ elé egyet sem bocsát, mivelhogy Kőváry Lászlónak feljegyzése szerint: „író, azon idők fogalmai szerint, dikaszterialista nem lehetett... Farkas Sándort mint író, senki sem ismeré”.

A hatalom, még ma is csak a kifejezett gondolatban és a megjelent könyvben látja a fennálló rendnek legnagyobb veszedelmét. Pedig a társadalmat semmi sem veszélyezteti jobban, mint az elfojtott gondolat és az asztalfiókba rejtett kézirat, illetve annak nekikeseredett írója. Bölöni Farkas oly korban, midőn mások megérnek s megismerik a világot, önnön jellemzése szerint: „egy insequens, sokakba lázadó, különös szituációkat csináló” azazhogy a mai szótárunk

szavával: destruktív elem maradt. Mert van-e szinte elemibb hatású, társadalomfelforgató, romboló erő, a pártfogóitól elejtett, magában megcsalatkozott, meghasonlott és hallgatásra kényszerített íróembernek elégedetlenségénél?

Ennyi bú-baj-gond ellenére, Bölöni Farkas Sándornak talán mégsem kellett volna a rebellió iskoláját végigjárnia, ha annak rendje-módja szerint megnősül, gyermekei születnek, megnyugszik és megismeri a családi otthonnak csendes és állandó boldogságát. De ez a szerencse nem jutott részeül. Szerencsétlen volt szerelmében is. Bonczhidán, a Bánffyok grófi házában ismerkedett meg egy német nevelőnővel, akibe beleszeretett. Még tizenöt évvel ez ismeretség után is, amikor halálos kórjának első csíráival ismét Bánffy József vendége, egy régi vasárnap jut eszébe, midőn ez az ismeretség legforróbb ponton állott. Az évszázad óta halott érzésnek forrósága süt át azon a megemlékezésen, mely a hajdani szerelmes vasárnapot úgy festi, hogy az oly „tele volt sziveinknek új felfedezéseivel, mennyit egy hosszú, szerelemtelen egész esztendő elé nem teremthet...” A bonczhidai parknak beteg vándora ki tud mutatni minden ösvényt, fát, ülést: „hol mentünk, ültünk, álltunk. Jut eszembe minden szó, minden pillantás és kézszorítás, melyek annyi temérdek érzést és gondolatot foglaltak magukban”. De az emlék fáj, - Bölöni Farkas, mint romantikus szerelmeshez illik, egy „ah”-al utasítja el magától a szív-kínzást. A szerelmes regénynek, csak elmosódó körvonalait vonhatjuk meg, mert a részletek fölé két sírnak örök, fedő homálya borul. Úgy látszik, hogy a lány, mint általában a mágnesi házak alkalmazottai, nagyralátó, - ahogy Bölöni Farkas írja, - merész határozatú teremtés volt s azonkívül férfias eszű. Érthető tehát, hogy a szerelmes embert, még boldogságának közepette is megrendítette a gondolat: „ha valjon e tele szív, e férfias esz, a házi élet csendes örömeivel megelégszik-e?” Ami a fellengős nyelvből a mi higgadt prózánkra fordítva, annyit jelent, hogy Bölöni Farkas szerelmében is skrupulizált: Vajjon leköthet-e alacsony, bürokrata sorsához ilyen nagyralátó teremtést?

Ez a gond mérgecsapta meg szerelmes örömét, annál is inkább, mert a lány „kitalálta mi aggódtat engemet s talán érezte azt is, hogy ily hánykódó indulatú, makacs érzelmű embernek nem adhat boldogságot”. Farkas, hiába szeretett „kimondhatatlanul”, hiába tudta Josepháról, hogy „csak érettem él...” - a két büszkeség összeütközéséből nem vezet kiút. „Sokat bántottam, nem kíméltem érzelmeit, kíméletlen volt utolsó levelem is... - a lány pedig bujdosott előlem, bujdosott utánam, örök harcban értem s szertelen áldozatokkal miattam...”

Marad az elfeledtetés, a magány, a lemondás és a belenyugvás, melyekben az ember szintén fellelheti, ha nem is boldogságát, de legalább a nyugalmát. Csakhogy épp ez az, amire sohse lesz képes, aki becsvágyónak született.

Széchenyi korát éljük. Egy ország szeme függ a grófon. A legnagyobb magyar mellett, ország-szerte nyüzsögnek a fascinációja alatt álló apró Széchenyiek. Farkas is ezek közül való volt. Szivetszorongató látvány, ahogy túltengő tevékenységi ösztönét a maga szűkös módja szerint széchenyieskedve lecsapolni igyekszik s kicsinyes tevékenységi körében, szinte egyhelyben topogva, felőrli magát. Csekély jövedelméből könyvtárt állít össze, kikölsönzi a könyveket, - a könyvkiadóktól, mint tiszteletbeli könyvtáros önként kötelelességeket vállal, eladásra könyveket vesz át, elszámol, költséget, kárt fedez. Különösen Széchenyinek a Lovakról szóló művét terjesztgeti a mágnesek közt, mert úgy vette észre, hogy a nagyokat csak interesse-jökökkel, értsd, csakis az őket közelről érdeklő tárgyak feldolgozásával lehet olvasásra szoktatni. Már pedig ugyan mi érdekel magyar urat közelebről, mint a lova?

Széchenyi módjára, ki a külföldi intézmények meghonosítása mellett, a nyugati fogalmak számára magyar szavakat farag, Farkas egész komolysággal nekilát, hogy egy magyar étel-cédulát készítsen: „örvendek, hogy Kolozsvárt a legelső magyar ételcédulát folyamatba hozhattam. Nem képzeli barátom, mennyire hiszem én, hogy az ilyenekkel többet tehetek az

egészre nézve, mint egy theoretikus munkámmal”. Mosolyogni lehetne ily aprólékosságokon, ha Széchenyi szelleme nem lebegne a módszer felett, mely az Akadémia-alapítás és Lánchíd-építés mellett, nem veti meg az angol praktikus szappantartók behozatalát sem. Farkas nem volna Széchenyinek méltó kortársa, ha nem forgatná nyugtalan fejében a legkülönbözőbb közhasznú intézetek terveit. Meg is alapít egy nyugdíjintézetet a kormányzók hivatalnokai számára. Majd egy kaszinó tervével áll elő, - föl is viszi, sok konferenciázás, folyamodás és veszekedés után egy ujságolvasó-szobáig, ahova tizenöt ujság jár. Hol egy vívóiskola, hol meg egy erdélyi múzeum plánját forgatja agyában.

Az ember szinte érzi, hogy a felgyült tettvágy és nyugtalanság kicsap, azahogy kicsapna, ha volna helye és tere. S ha nincsen, hogy előbb-utóbb helyet és teret fog teremteni magának. De az eldugult energiák felszabadítására nem akad egyéb, mint az ívpapír, melyet az író maga elé tereget, soha el nem készülő s még elkészülés esetében sem kiadható könyvei számára: „Képzeled-e, hogy van örökös, elbusult csüggedésbe annak lelke - írta valamikor Bölöni Farkas, midőn a gárdába való föl nem vétele miatt az első csalódás érte - ki hazájának szánva magát, azért élve és égve, abból örökre számkivettetik? S képzelj engemet - Nekem minden vágyásom oda volt szegezve, minden szebb óráim oda halasztva, előre dobzódom a képzelésbe, mit nem fogok én tehetni. Oda van minden... Kiürült rám nézve a jövő. Istenem, már most mit tegyek? Érzem, el kell vetnem magamat...”

De ez csak az első csalódás hangulata volt. Minél több csalódás érte, annál inkább megkeményedett, megférfiásodott. Nem adja meg, azért sem veszi el magát! A nyugtalan ambíció egyre sarkalja. Fiatalon ébredt vágyak predesztinálják a leendő utazót. Suhanc-korában ugyanis, midőn teatralisták közt forgolódván, szülei megtudták, hogy Schiller Tolvaiban komédiát csinál és emiatt őrizet alá vették, nem bírta a fogságot, világgá bujdosott, összejárta Váradot, Debrecent, Pestet s bohó gyermekfejjel actornak vagy katonának szándékozott állni...

Ezek a kóbor ösztönök ébrednek a harmincadik évét meghaladó bürokratában is, ki most ép oly nehezen tűri a hivatali fegyelmet, mint hajdan a szülők őrizetét. Ázsiába szeretne utazni, hogy a magyar eleket fölkeresse, tervének megvalósítására éveken át kalandos ötleteket forgat agyában, hol az orosz hadsereghez szeretne csatlakozni, hol Humboldt expedíciójához. Amikor ezek a tervek is dugába dőlnek, „békételen” helyzetében, gyakran lepi meg a vágyás, messzi, művelt országokba, felkeresni, aminek még híjját érzi...

A rendiség ellen szóló leghatalmasabb hadüzenet, Széchenyi Hitel-e, 1830 januárjában jelenik meg, - képzelhetni, mennyi idegfelesztő reménység zsi bong Bölöni Farkasban, midőn ugyancsak e sorsdöntő évnek folyamán, Béli gróf felszólítását kapja, ki szociális érdeklődésének és kalandvágyának kielégítésére, az amerikai utazásnak ritka és nagyszerű kalandját s a születési jusst nem ismerő „boldog” hazának, az Egyesült Államok megismerésének és tanulmányozásának lehetőségeit kínálja feléje.

Kiss Ernő, erdélyi tanárember, ki ezelőtt harminc esztendővel, tudtommal, mint utolsó zárta le Bölöni Farkas életíróinak sorát, azt hiszi, hogy Wesselényi hatalmas tehetségével és izzó lelkével ragadta magával Bölöni Farkast. A derék és lelkes biográfus szavai szerint: „a jognak és igazságnak szenvedélyes szeretete, Wesselényi érintésére gyulladt erősebb lángolásra szívében”.

Igen ám! De ki gyújtotta föl a tüzet Wesselényinek óriási lelkében? Mondhatnók: Széchenyi. Már is újabb kérdés előtt állunk, hogy ugyan ki a Széchenyiében? Mondhatnók, Széchenyi előtt Lafayette vagy Mirabeau nagy példaképei álltak. Amint így tovább, személyről-személyre hengergetjük a kérdést, végre is, ha akarjuk, ha nem, fontos és megfejtésre váró, személyek fölé emelkedett, általános érvényű kérdésbe ükőzünk. Ugyan mi az, ami bizonyos kiváltságok

élvezőiben azt a törhetetlen érzést kelti, hogy senki emberfiának nincs joga privilégiumra? Miért van az, hogy a Wesselényiek és Széchenyiek úri jogaiknak minél gondtalanabb élvezete helyett, lelkiismereti furdalások martalékaivá lesznek? S ugyan mi az, ami válságok idején, a jobbérzésű lelkekben elnémítja a parancsoló önérdék követelését és összeroppantja a leggőgösebb osztályöntudat pántjait? Bölöni Farkas figyelme, sohasem terelődött volna a társadalompolitika kérdéseire, ha az élet bánatjai nem érik. De a székely nemes, korai halálra eleve megjelölt rossz fizikumával, katonasorson, unitarizmuson, szegénységen, mellőztetéseken a bürokratizmus packázásain, kielégítetlen tettvágyon, szerelmi és írói becsvágyainak megcsalásain nevelődött a demokráciába és liberalizmusba.

Emberi tökéletlenségünkől és nyomorúságunkból folyik, hogy világmegváltó, legszebb törekvéseink, igazság után sóvárgó, legtisztább vágyaink, csak arra szolgálnak, hogy velük az önérdetünkön vagy önérdékünkön esett csorbát kiköszörüljünk. A világ rendjét azért akarjuk felforgatni, hogy egy új világrendben, emberhez méltóbban helyezkedjünk el.

Bölöni Farkas tipikus esetében, szinte tetten értük a reformert, ki a sérelem méhéből születik. Elveszett életének aprólékos rajzára, melyet megkíséreltünk, nem csupán meddő hisztorikus kíváncsiság vezetett, hanem főleg az a meggyőződés, hogy Bölöni Farkasnak feltárt életével adalékot szolgáltatunk a Széchenyi-Wesselényi-Kölcsey-féle lelkek s általában a maguk feudális úri osztálya ellen fordult magyar nemes- és mágnás-reformereknek lélektanához. Akinek kedve telik benne, manapság is érvényes következtetéseket vonhat le a származás-adta előjog és a tőke politikai harcának hajdani válságairól, a tőke és munka mai szociális harcának válságaira, mely a polgári értelmiség legjobbjait a maguk érdeke, önzése és a tőkés társadalom-adta kiváltságok ellen, az emberi lét föltételeit követelő munka táborába hajtja.

A DEMOKRÁCIA COLUMBUSA

Az út a beotiai setétből nyugat felé, Pozsonyon át vezet, ahol Bölöni Farkast 1830 novemberében, kétségtelenül megérintették a régi és új, a rendi és polgári világok első nagy előcsatározásait vívó országgyűlésnek izgalmai. Bizonyára volt alkalma honfitársával és ifjúkori pártfogójával, Wesselényi Miklóssal való találkozásra, ki épp Bölöni Farkas megérkezése előtt lépett volt föl, mint a főrendi ellenzéknek Széchenyi által kijelölt, nagyreményű, ifjú vezére...

Széchenyi és Wesselényi által beállított szemmel és füllel, hogy lásson, halljon és tapasztaljon, éltető, hazai benyomások hatása alatt, járta be a mi utazónk előbb Európát, aztán Amerikát is. Az európai útleírás, bár annak állítólag huszonnyolc íve hevert kiadatlanul a kolozsvári gimnázium könyvtárában, sajnos, nem lelhető fel többé vagy legalább is azok, akik oly szívesek voltak, hogy számomra keressék, hiába kutattak utána. Az Észak-Amerikai utazás-ba pedig, csupán töredékes kivonatok kerültek belőle. Nagyon is érthető okokból. A bécsi konferencián, a reakcióhoz leláncolt Európa, tizenötéves merevség után, hangos csörömpöléssel rázza le bilincseit. Franciaország 1830 július havában, háromnapos véres forradalom után, másodszer kergette el a Bourbonokat, - Anglia alkotmányának eresztékeit választójogi küzdelem ropogtatja meg. Lehetetlen, hogy mindezek a mozgalmak, ne izgatták és ne foglalkoztatták volna Bölöni Farkast.

Mégis a Metternich-féle cenzura miatt, lelkesedését visszafojtva, annak csupán ki nem mondott szavakban s leplezett célzatú néhány mondatban adhat kifejezést: „Strassburgban és Franciaországon által, mindenütt a Tricolor lobogott a nevezetesebb épületekről, nemzeti dalok zengtek az utcákon, evőházakban s játékszínekben, mintha az egész nemzet még most is ünnepelné a júliusi három napot. Az idegen nagyon különös helyzetben találja magát Franciaországban, az első napok alatt. Oly nemzet közé lépik, melyet az ujságokból örökös háborúban élőnek s egymást öldöklőnek hallott festeni, oly állításokat hall nyilvánítani s egész megszokottságával előadatni, melyek előtte eddig tiltott portékák voltak, oly viszonyban látja az Előjárókat alattvalóikkal, melyekben a parancsoló méltósága s az engedelmeskedő megalázkodása nem találta fel. Mindezek bámulással s a Nemzet sorsa iránti aggodással töltik el az Idegent” - mondja óvatosan, majd merészebben teszi hozzá: De kevés napok múlva, változik nézete s előítéletei oszlásával gyakran kell a törvény azon szent állítására emlékeznie: „Hallgattassék meg a más Fél is...”

Most, mint aki elszólta magát, mintegy a fal mellett meglapulva, a francia karakter általánosságainak leírására tér; hogy végül, bizonyára mímelt közönyben vesse oda: „Épen ezen időszakban habzottak még a júliusi revolúció által hánykódásba hozott elmék, a Miniszterek pöre, a Napszámosok föltámadása és az Érseki kastély ostroma Revolúcióit végig értük ott mulatásunk alatt. Mindaz, amit könyvből és Ujságból olvasunk a Revolúcióról, alig hasonlít egy ilyen jelenet valóságához. Az erőknek ily küzdései közt is, a nyugalmas idegen kényére találhatja magát Párisban s mind ezeket magára nézve úgy tekintheti, mint egy nagy darab epizódait, mint kedvező helyzeteket tapasztalásaira s épen ekkor láthatja az emberi indulatoknak minden elágazásait s kitöréseit eredeti természetükben.”

Így keni el a censor előtt, lázadói nyugtalanságát a kényére élő nyugalmas idegennek szerepében magára erőltetett világfias könnyedséggel.

Angliában, ahol a választójogi agitáció 1831-ben megbuktatta a torykat s szinte ötven esztendő után, a whigek kerültek többségbe, a népszabadság székely barátjának, mégis csak annyi mondanivalója akadt a történelmi fordulót jelentő parlament megnyitása felől, hogy utazása folyamán, mindig figyelemmel kísérte a legkülönbözőbb országok parlamentjeit, - figyelme tehát, természetyszerűen kiterjedt az angol képviselők házára is, melynek „régis szokásokkal történni szokott megnyitása s folyamata sok tárgyat adnak az elmélkedésre”.

Meghiszem azt! Old England volt e parlament megnyitásakor süllyedőben s a lordok Angliája helyén, új, polgári és ipari Anglia felbukkanóban. Képzhetni, milyen izgalom a kolozsvári Cassius számára, kinek szinte szeme láttára történik az átalakulás, melyről otthon, csak legmerészebb ábrándjaiban álmodozott... De Metternich országában, még a megvalósult álmok öröméről is, tilos beszámolni. Az Észak-Amerikai Utazás-ban tehát nyomát sem leljük Bölöni Farkas izgalmas és bizonyára izgató, sőt mi több, lázító elmélkedéseinek.

Bölöni Farkast a Columbia viszi Amerikába. A nagy vitorlás óceánjáró útja, a hathetes utazás veszteglő lassúságának, nehézségeinek és veszedelmeinek remekbe készült leírása, úgy hat a mai olvasóra, mintha Xerxes hajóhadának útjáról volna szó.

Azt szeretném, hogy a magyar próza történetének eljövendő írója, ne hallgathassa el ezentúl Bölöni Farkas nevét, - ezért nyujtok lehetőleg bő kóstolót az Észak-Amerikai Utazás szövegéből. Igaz ugyan, hogy a puszta festői részletek helyett, inkább a politikai és szociális vonatkozású fejezeteket fogom idézni, - mert a szerzőt semmi sem bosszantotta jobban, mintha kortársai leírásainak szépségét dicsérték s „az emberiség jussai kihirdetése oly kevesek előtt figyelmes! mely nekem legérdekesebb s a többi csak a ráma e körül...”

Bölöni Farkas szellemében vélünk cselekedni, mikor e rájának hívogató csillogása elől, lehetőleg elfordítjuk tekintetünket, hogy minden figyelmünkkel, a demokratikus köztársaságnak e keretbe foglalt politikai és szociális helyzetképe felé forduljunk, amelynek bemutatása, szerző számára nem csupán érdekességnek, de annak idején legégetőbb szükségnek is látszott s mely évszázados, fájó aktualitását - sajnos - mindmainapig sem veszítette el.

Amikor a Columbia a nyílt tengeren egy másik hajóval találkozik s a két hajó eltávolodik egymástól, a Rule Britannia zengett a habok fölött:

Rule Britannia, Britannia rule the waves,
Britons never shall be slaves.

„Mely boldogság, s mely dicső érzet, gondoltam magamban, oly nemzet tagjának lehetni, mely még dalában is Hazája méltó dicsőségét s szabadságra érzetét ömledeztetheti! Tekinttem a sík tengerre s Hazám tünt föl, Hazámnak nemzeti dalai tüntek fel emlékezetemben, ah! s azoknak egytől-egyig búsongó és elborult tartalmok s még búsongóbb melódiájuk van... Vajjon igaz-e, hogy a búsongó dal a szolgaság emlékének felsóhajtása? Vagy az elfojtott, mély érzés keserve-e?” Most mintha csak a cenzor rémképe jelennék meg az író előtt, kérdéseinek fenyegetően felvillanó élét, újabb két kérdéssel töri le és homályosítja el: „Vagy talán hajdani baleseteinek visszhangja? Minden esetben sajnó szív keserves ki fakadásai azok!”

Farkas már gyermekkorában, Kazinczyhoz írt első leveleinek egyikében arról álmodott, hogy bár született volna kétezer év előtt a szabad Görögthonban. Mint férfi, utópista-elképzeléssel, a „szabadság”-ot kergeti nyugati Európán keresztül s azt végre Amerikában leli föl. Ezért van, hogy midőn a newyorki öblöt meglátja, remegő érzés fogja el, szíve dobog. „Ennyi szenvedésnek végét érni, ily messze reményt, ily hosszas és meleg vágyást teljesedve látni, ige elborító öröm volt egyszerre!”

De a romantikus elképzelés visszaretten a valóságban való teljesedéstől. Bölöni Farkas, mintegy az elképzelésnek és valóságnak e romantikus ellentétébe foglalja egész könyvének

problémáját: „remegő sóhajtás költ fel lelkemben... Valjon e szép Hazában, a Szabadság, az elnyomott emberiség és jussok menedéke helyét, valóban megtalálom-e? Ha, ennek önmaga által hozott törvényei s intézetei teszik-e boldogabbá az embert? Vagy azok-e boldogabbak, kik az önkény parancsolata hív teljesítésének dicsőségében találják boldogságukat? Hatvan esztendeje már, hogy Európának és az Emberiségnek szemei Amerikára vannak függesztve. Miután elvekben és a csatapiacon századokon által harcolt az ó világban a Szabadság az Elnyomással s ezer próbáiban is megcsalatott, - megadta ugyan magát, de bágyadt keserűségében Amerikára... azon Népre fordította minden figyelmét, melyet úgy látszik a sors ama nevezetes kérdés elhatározására választott ki: ha valjon az ember és emberi Társaságok, képesek-e vagy nem, hogy önnön megfontolások és szabad választások által, jó és a népet boldogító Igazgatást alapítsanak? Vagy ha az embernek rendeltetése, tovább is és örökre a' legyen-e, hogy politikai helyzetére nézve, azután is csak a Történet, (értsd: véletlen, azazhogy a nemesi vagy nem-nemesi születés véletlen esélye) az Erő és az önkénytől függjön?”

E kérdésekre választ partraszállásának pillanatában, a lelkesedésből, gyermeki örömből, fellengésből elegyült s az „élet legtisztább örömeit elővarázsló érzés adja meg neki, hogy szabad ország földjére lépett.

Bölöni Farkas meg volt róla győződve, hogy nem kell egyéb, mint az úri osztályt megfosztani hatalmától s a harmadik rend uralomra jutásával az egységes és egyenjogú polgárság s vele együtt a béke, boldogság és igazság jutnak uralomra. S bár valami döbönt sejtelve volt is a rendiség kapcsai közül felszabadult polgárság rétegezetségéről s a harmadik rend alatt megmozduló negyedik rend felől, mégis a mult századelő liberalizmusának közkeletű szóhasználatá szerint, a szabadság egyértelmű számára a polgári szabadsággal. A polgári szabadság fogalmába viszont, plutarchosi és liviusi, görög és római iskolás elképzelések mellett, Rousseau-i és Schiller-i elemek s a nagy francia forradalomnak, még friss emlékei vegyülnek. Mindenekfölött azonban ott van a származása miatt szenvedő Bölöni Farkas ressentiment-ja, akinek számára a szabadság egyet jelent a születés-adta privilégiumok eltörlésével. Ezért van, hogy a szabadsággal már a kiszállásnál találkozik, mikor senki se kéri passzusát, nevét, származását, - midőn a vámháznál csak az utazók becsületszavát kérik portékáik felől és senki se hányja szét azokat darabonként. Még a kereskedők portékáit is, csupán a hitük szerint feladottakról vámolják.

Most végigvonultatja emlékezetén Európa politikai rendszereit, melyek javarészt azon alapulnak, hogy az ember természeténél fogva csalónak születik s hogy a művelődés és a társaság viszonyai őket csalókká teszik. Majd az eredendően jónak született ember, Rousseau-i elképzelésén nyugvó, szűzi demokrácia örökre elveszett hitének mosolyogni- s egyben sírnivaló hitvallomása következik:

„...mely ellenkezőség Amerikában! Amerika törvénye azt állítja, hogy: minden ember egyforma jussokkal s egyformán becsületesnek születik. Az amerikai politika azt teszi fel, hogy az utazóknak nagyobb része becsületes emberekből áll s személyes szabadságok megbántása lenne, őket mindnyájan azon sértő szabályok alá vetni, melyek csak egynéhány rossz emberért találtattak fel.” Amerikában tehát a kölcsönös bizalom lehetővé teszi, hogy mindenki szabadon bemehet, lakhatik, ahol tetszik, még a nevét se kérdi senki hivatalosan, - Európában ellenben a politika azon töri fejét, hogy titkos és nyilvános mandátumokat bocsásson ki az emberi ravaszságok meglesésére, tudományosan boncolja fel a csalárdságok nemeit s a rajtaérhetés módjait. Az alattvalók pedig éppen olyan szorgalommal azon törik fejüket, hogy azokat a mandátumokat mikép lehet kijátszani s megcsalni: „Mert az erkölcsi érzést nemcsak kegyetlen törvényekkel lehet elfojtani s az embert elcsenevéstetni, hanem olyanokkal is, melyek az emberi virtusban s igazságban hiedelmet megtagadják és amelyek a becsületérzést nem kímélik.”

Amerika, Bölöni Farkas felfogásában, az emberi boldogság legfelsőbb fokát, a társadalom által meg nem rontott, természetből fogva becsületes és jó emberek zavartalan és békés világát, valósággal paradicsomi állapotot jelentett. A republikanizmus, demokrácia és liberalizmus, nem politikai jelszavak, hanem hitcikkelyek az áhitatos rajongó számára, ki Washington sírja fölött rebegi el a liberális vallásnak legszebb és legmeghatóbb fohását: „Állottam királyok s elhírelt emberek sírjai előtt, bámultam igenis emlékeiket, de a tiszteletnek azon érzelmét, mely mint egy hirtelen borzadás, meglepett e sír előtt, csak a Pantheonban és a Westminsterben éreztem. Végiglebbent lelken Amerikának sok szenvedése, sok küzdései s az emberiségnek kivívott jussai, melyekben az ember, kinek porai előtt állunk, oly nagy szerepet játsza, - s dobogni éreztem szívemet. Ha az ész hideg ítéletései ne tartóztassanak, leborultam volna e sírhoz.”

Ez a tüzesnyelvű apostol, polgári catechesisnek szánt művében, bizonyára kihívó célzatos-sággal állította szembe a történelmi jog béklyóiba zárt magyar királysággal a természet törvényét követő szabad amerikai köztársaságot. Azonban veszedelmes reflexiói, javarészt a cenzor elől való félelem áldozatául estek. Hiába. Mert ami itt-ott megmaradt belőlük, csak annál hangosabban és kíméletlenebbül kiált ki a mesterségesen lefojtott hangú szövegből. Amikor Farkast Baltimoreban a véletlen egy Király nevű magyar emberrel hozza össze, ki ugyan már elfeledte anyanyelvét, de azért magasztalóan szól a haza áldott földéről, a hazai élet könnyű módjáról, mégis látszik rajta, hogy a haza neve bizonyos keserű emlékezettel van összekötve: „a szokások, törvények, nemesség privilégiumai nem tetszenek neki. Valami Józsa Gyuri nevű vármegye tisztjével kedvetlen jelenetei lehettek, mert e név említésekor mindig bosszús érzésre fakadva, magyarra fordította a beszédet, hogy a dialógus annál festőibb legyen: „Itt nem parancsol Józsa Gyuri, itt nem kiáltja megyei hajdú, hoz ki Banka, feküdj le Királ, huszonöt neki...” heves gesztikulációk közt ismételte a szavakat: „Itt nix Joska Gijuri! Itt Amerika van! Itt nix Tiránn vármegyei tiszt!”

Így rejti el Bölöni Farkas az amerikanizált magyarnak, szinte groteszk kifakadásában, könnyvének a nemesi kiváltság és rendiség ellen irányult, társadalomfelforgató tendenciáját. De nem mindig ilyen óvatos, - van úgy, hogy a magáét a maga szavával, bátran kimondja.

Midőn egy teaestélyen kérdik tőle az amerikaiak, hogy melyek Magyarországon a szabadság főbb elvei és garanciái s hogy az iskolák és tudományok mely lábbon állnak azon a messzi, ismeretlen földön, - meg hogy mi a nemzet nyelve, német vagy deák! s végül, hogy melyek nevezetesebb intézeteink az emberiség és nemzeti művelődés előmozdítására? - Farkas szorongatott helyzetében, legjobban szeretné más nemzetekre téríteni a beszédet, de az amerikaiak tisztában vannak a más nemzetek dolgával s csak a mieinkről vannak homályban, - „s megint az engemet égető pontra csavarodtam vissza”. Ezek a kételyes habozások nem keltenek kielégítő benyomást az idegenben, - „annál mélyebbek voltak szívemben a bánat benyomati e házból való eljöttöm után”. Farkas minden külföldön járó magyarnak szívéből szól, midőn leírja bánatának aggasztó kesergéseit, „ha az a szerencsétlensége van, hogy hazája emlékét is mindenütt magával viszi és ha Honját, nemcsak termékenységéről, hanem művelődéséről is büszkén kívánná emlegetni. Még soká kínozta a Thea alatti bajos helyzetemre való emlékezés. Feltűnt előttem hazánk állapotja, literatúránk, tudományaink, művelődésünk ellátása, minden előítéletek s Hazánknak ily ismeretlensége a külföldön! s szívem elfogódott. Ha valjon maga a magyar-e oka hátramaradtának a mívelt világból? Miért, hogy e Nemzet csak örökös messze rémlő vágyás közt eped? Mi az a fátyolozott, homályos bánat, mely Írójainak nagy részében fő karakter vonás? Mi az, amit oly sok jobb érzésű magyar, ezerképen s ezer formákban ki akar fejteni előmenetelünkre s mégis senki az igazi nyelvet el nem találta”.

Multszázadi változatban Ady siráma a négy-öt összehajló magyar miatt, kik itt jobb világot remélnék s kik fölött hahota hömpölyög. Mégis, Bölöni Farkas, Ady nemzedékének tagjaihoz s éppenséggel azoknak legszerencsétlenebb fiaikhoz képest, irigylésreméltó ember volt, mert valahányszor lelkét harc és csüggedés hánytorgatták, a jövőre hivatkozás hagyott neki enyhületet...

Ettől a vigasztól meg van fosztva a mai demokrata, kinek szégyenkező kétségbeeséssel kell látnia a proletariátus fenyegetésétől megriadt s a legkülönbözőbb tévtanok oltalmát kereső burzsoaziát, mely így sarokba szorítva, nem teljesítheti felszabadító hivatását...

Mégis a mult század derekán úgy látszott, hogy a pusztulásra megérett rendiséget, szebb jövőt ígérő polgári társadalom váltja föl, mely ellen hiába fogtak össze Ferenc császár, Metternich és az összes földi hatalmak. A harmadik rend diadalmas útját nem állhatta, sem a bécsi spicli-rendszer, sem a cenzura, sem a policáj... olyan idők voltak ezek, hogy még a süketek s a tompán közönyösek is fogékonyvá váltak és a kiejtett félszóból is értettek...

Az üldözött Bölöni Farkas lírája szól félreérthetetlenül a gőzhajó feltalálójának, Fulton üldöztetésének leírásából, hogy belőle az olvasó ne csupán a technikai téren való újításnak, hanem általában minden reformnak szükségszerű martiriumát megértse.

„Íme, az első gőzhajó históriája! s egyszersmind az emberi szívről azon szomorú tapasztalás históriája, hogy kezdjen bárki is valami újhoz, mely őtet ész vagy ügyesség által társai felett kijeleli, az bizonyosan számlálhat az irigység és rágalom marcangolásaira, bármely éghajlat alatt is.” Bölöni Farkasnak nincs rá szüksége, hogy ily félreérthetetlenül szubjektív vallomást tegyen. Ha a közönség fogékony bizonyos eszmék iránt, elég, ha a magyar író, valamelyik kézikönyvből, az amerikai felszabadító háború közismert történetét kivonatolja, hogy rögtön a felszabadulás vágyát keltse az elnyomatást sínylő olvasóban. A riport, amelyben Farkas Lafayette-nek a felszabadító háborúban való részvételét s végül a két világ hőségének félszázados távollét után, Amerikába való visszatérését és ünnepeltetését adja elő, valósággal plutarchoszi lelkesítő olvasmány lehetett minden jobbérzésű fiatalember számára, ki a mult század elején, annak rendje és módja szerint, Európa felszabadításáról ábrándozott.

Az Amerikai Egyesült Államok Függetlenségi nyilatkozatának, teljesen és hosszan idézett szövegében, nem kell több, csak egy-egy ritkán szedett szó: minden ember egyenlőnek teremtett... meg hogy a Teremtő mindenkit egyenlően ruházott fel az élet és szabadság jussával, hogy Farkas Sándor, valósággal a Függetlenségi nyilatkozat szerzőjével, Jeffersonnal adasson félre nem érthető leckét Metternichnek. De Farkas arra is felhasználja Jefferson szövegét, hogy leggyűlöltebb ellenfeleivel, a magyar feudális urakkal szemben is, a lázadás jogára hivatkozzék: „... midőn az elnyomások és visszaélések - olvassuk a Függetlenségi nyilatkozatban - hosszú sora, örökösen azon egy tárgyra törekszik s nyilvános leszen azon célja, hogy a népet határtalan igazgatása alá kényszerítse, akkor igenis jussa van a népnek jövő batoróságára nézve új oltalmakról gondoskodni...”

A történelmi okirat - észre se venni - egyszerre csak átalakul a demokratikus, sőt mi több, a forradalmi propaganda eszközévé. Ezt a célt szolgálják a népképviselői alkotmánynak leközlött cikkelyei vagy az amerikai nemzetország szabályai is, mert az amerikai alkotmány legszárazabb adataiból a republikanizmus és a demokrácia szelleme szól az osztrák monarchiának és magyar oligarchiának megnyomorított honi áldozatai felé.

Farkas a vallási üldözés elöl is, Amerikában keres menhelyet. „Egy polgár jussai - idézi Farkas Monroe elnöknek a Congressushoz intézett beszédéből - vallására nézve semmi esetben sincsenek a status hatalma alá vetve s attól egész függetlennek kell lennie.” Majd mind-mind jobban nekibátorodva, fittyet hány a cenzurára is, mert Ferenc császár birodalmában sohasem hallott merészséggel megyen át, Monroe államfői tekintélyére támaszkodva, a türelem

védelméből az intolerancia támadásába: „Láttuk, - idézi tovább a maga székeley unitáriusi lelkéből szóló amerikai elnököt - miként emelkedett a papi tyrannizmus a polgári hatalom romladékaira. Láttuk gyakran, miként segíti a Papság a politikai nyomtatást, de sohasem láttuk, hogy a Nép szabadsága oltalmára felkölt volna.

A nyilvános szabadságot elnyomni akarók, mindig számolhatnak a Papság segedelmére...” Az igazgatás akkor bátor (értsd: a közigazgatás akkor működik biztosan), ha mindenik Felekezet jussait egyenlően méltányolja s egyiknek sem engedi meg a másik jussaiba avatkozni... Amerika bebizonyította, hogy a vallásbeli korlátlan szabadság, ha egészen el nem zárhatta is még a Papságnak a státusra való befolyását, de hatalmasan megívta...!”

Úgyannyira, hogy a demokrácia hazájában, végül még a papok is a szabadság szolgálatára adták fejüket. Farkas amerikai templomban, papi ajakról hallotta a könyörgést: „Tartsd meg Uram köztünk a vallásbeli szabadságot, adj erőt távol levő felebarátainknak is, hogy kivív-hassák azokat maguknak s birtokába léphessenek a tőled ajándékozott jussoknak!” Farkas hallgat, a pap beszél, Farkas idéz, a pap lázít, - nincs hatóság, mely az imába foglalt lázításért vádat merne emelni. Mégis, amidőn a státusvallás nélkül való Amerikában, egymással békében élő negyvenhat felekezetnek hivatalos statisztikáját leközi, nem állhatja meg, hogy az intolerancia által megrontott életének örökös sérelmeit, legalább egyetlen félénk és szerény, de annál többet mondó megjegyzésbe ne foglalja: „Európában kettő (t. i. két felekezet) is elég együtt, hogy egymás életét keserűvé tegyék...”

Utazónknak volt alkalmá, hogy e korlátlan vallásos szabadság kinövéseit is megismerje. Az Észak-Amerikai utazás egyes fejezetei, melyekben az Istenhez folyamodásnak különböző módjait írja le, Flaubert Szent Antal megkísértésének legféltelenebb jeleneteire emlékeztetnek. Szerzőt kíváncsisága mindenekelőtt Új-Libanonba viszi. Itt a Shaker-szekta tagjai, férfiak-nők, nemi különválasztásban s mégis vagyonközösségben élnek, hogy előirt ritus szerint, előirt öltözetben tiszteljék az Urat.

A tagok páronként jönnek be a nagy teremhez hasonló, minden cifraság nélkül való templomba. „Mindenik nem különböző ajtókon s szembe vettek ülést. A férfiak öltözete egyformán, papucs és fejér strimpfli, pantallon, szederjes, hosszú szabású mellény, keskeny, fehér nyakravaló, sötétszín, régi szabású kabát nagy csontgombokkal s fehér kalap. Az asszonyoké hónalj alatt szorított kávészínű vagy fekete felső köntös, fejér keszkenővel borított mell, majd az egész ábrázatot elfedő síma, mély kalap, kezökben fejér keszkenő.”

Következik a legkülönösebb ceremónia. Mert Shakerok, Lee Anna vallásalapítójuknak előírásait követve, nemcsak nyelvvel, hanem egész testtel dicsérik Istent, táncal elegyített énekben, melynek csudálatosan rezgő hangjait, mintha mély fájdalom érzete facsarta volna ki s mely közt kezeik szüntelen libegnek, mintha repülni készülnének. „Az ének végeztével csöndesség következik, majd egy öreg Shaker valamely imádságformát mond, mintha belső gyötrelmét fejezte volna ki...” Következik- a felszólítás: Munkálkodjunk Atyámfiak!, mely olyforma hangon ment véghez, mint más vallásoknál a: Könyörögjünk atyámfiak. Ekkor nagy serénységgel a fal mellé hordottak minden padot, a férfiak egész komolysággal leöltötték kabátjokat, fogasokra aggatták s az üresen maradt templom közepébe, lobogó inggel, sorba szembe állottak az asszonyokkal. Az énekre „újra libegtek a kezek s férfi és Asszony Táncfigurákat kezdettek csinálni. Lassanként sebesedett az Ének s a Tagokat is mind hevesebb inspiráció lepte meg, a tánc is sebesedett, a figurák minden mozdulattal változtak; néhány mintha a Gavotte-táncból lett volna általvéve. A legnagyobb bébonyolódások közt is oly pontosan s bétanulva csinálták a figurákat, hogy ennyi sokaság közt is egyszer sem lett zavarodás.” E csudálatosnál csudálatosabb, szent komolysággal járt táncot a hozzá libegő kezekkel, még csudálatosabb vinnyogó és rezgő énekkel kísérik. Majd a tánc megszakad s egy

öreg a templom közepén, az idegenek felé fordulva adja elő a vallás történetét és dogmáit. Mire más ének, más tánc, még „czikornyásabb figurákkal”, melyek tapsjelre változnak, - s ez így tart egészen a végkimerülésig, melyet szinte negyedóraig tartó néma elandalodásban eltöltött könyörgés tölt be.

A Shakerek - Anna prófétájuk szava szerint - Dávid királyra hivatkoznak, aki körüljárta a Frigyládát és Salamon prófétára, aki azt mondta, hogy „mindennek ideje van” s több foglalatosság közt a táncot is említi. Ellenben a Methodisták a maguk dogmáját a Szent Írás azon helyeiből vezetik le, hol ezek mondatnak: Emeljétek fel kezeiteket az Úrhoz, zörgesetek s megadatik... kiáltatok az Úr Istenhez... ordítatok az Úrnak hegyén... Aminthogy valóban a Methodistáknak ősszel és tavasszal tartott erdei meetingjeiken, a fák közt felállított sátorvárosból: „Csudálatos láрма hangzott a levegőben, zokogás és sírással elegyítve, mint amidőn valakit kínoznak... A dolog előtudása nélkül bukkanni ily sátorok közé, nagy eszmélet (értsd: lélekjelenlét) kellene, hogy ne hőkkenjen az ember. Megállottunk egyik előtt, honnan legborzasztóbb láрма hallott. Elől egy fiatalember keszkenővel bekötött fővel a szalmában térdelt, egy széket ölelgetett keserves zokogás közt; hol égre fordította arcát, hol a szalmába bukdosott s mintha az egeket akarná levonni, tapsok közt nyujtogatta föl egybefogott kezeit s bérekedésig ordította e szavakat: O my Jesus bless me! O holy Ghost come upon me! (Ó, én Jézusom áldj meg! Ó Szent Lélek szállj meg!) s ugyane szavakat ismételte különböző convulsiók közt. Beljebb a sátorban Asszonyok s Leányok térdeltek a szalmában s ezek is különböző rángatózások közt ismételték e szavakat. Az egyik keservesen zokogott; a más eltakarta orcáját, megint a más ájultozott s szomszédja ölbe dűledezve merengette szeméit a ég felé, meg a többi melljét verte s szívzaggatva sikoltoztak; megint elájultak s inspirált arccal sóhajtoztak az ég felé. - Végigjártunk e sátorok különböző síkatorain s mindenütt ezen vad ábrándozás komédiáját láttuk ismételve, más meg más gesticulációk s convulsiók közt. Legkihallhatóbbak voltak e szavak: O my Lord! O my Jesus! Bless me! O holy Ghost come upon me! Mintha fájt volna az érzésnek e csudálatos ábrándozó kínlódás, s mintha sajnálta volna az ember a sok bérekedt torkot, eltikkadt hangot s a sírástól elepedt ábrázásokat. Legfőbb szerepet az Asszonyok s Leányok játszották...”

Semmi sem bizonyítja jobban Bölöni Farkas stiláris hatalmát, minthogy a betűk közül is üvöltöző és rángó Shakerek és Methodisták leírása után, következik a Quakerek képe, mely halk, mint akiket ábrázol. Bölöni Farkas figyelmét ez a felekezet már Angliában is magára vonta, de csak Philadelphiában tér be egy templomukba: „Begyültek volt már a hallgatók. Mély csendesség uralkodott. Külön sorba válva ülnek a férfiak, fekete öltözetben, széles karimájú kalapokat szemükre vonva, földre szegzett andalgó tekintettel. Más sorban az Asszonyok, sötét szín köntösben, síma, mély kalappal, elborított mellel, mozdulatlan elmerülésben. Idegen nem tudja, ha valóban Templomban van-e. A kopacz falakon semmi attributum, nincs katédra, nincs orgona, sem Pap; senkinek sincs könyv kezében s a Vallásnak sehol semmi külső jele. - Oly közönséges (értsd: általános) mély hallgatás uralkodik, hogy szinte a szusszanást is hallhatni. Minden ember csak magával van elfoglalva, senki nem figyelmez a bejövőre, csak az ajtónálló mutat nagy halkal helyet az Idegennek a leülésre.

Szent tisztelet lepi meg az Idegent, midőn ennyi népet különböző helyzeteikbe, mély andalgásba merülve, megtekint. Látszik orcájukon, hogy ez nekik nem tettetés; látszik, hogy a lélek magába szállva, belsőjében munkálkodik s elmélkedéseiben mereng... e helyzetet semmi vallásos cerimónia meg nem szakasztja, kivéven azon ritka esetet, ha valaki a Szent Lélek erejét munkálva érezvén magában, szent sugallatit a közönséghez intézett beszédben önti ki, melynek hallgatására mindenki feláll s végeztével alábbi helyzetébe merül vissza. Bizonyos időtöltéssel mindnyájan felkelnek, mély csendességben elosznak, - s az egész istentisztelet ennyiből áll.”

Flaubert, Szent Antal látomásai-ban azért vonultatja föl a föllelhetetlen Istent kereső emberiségnek látomások lázában vonagló körmenetét, hogy végül kétségbeesett kacajban földi létünknek groteszk reménytelenségére konkludáljon. Bölöni Farkasnak is, minden erőlködés ellenére, nevetnie kell, midőn a Shakereknek el nem képzelhető istentiszteleti módját látja. De ez a nevetés nem Flaubert-ien keserű, hanem „félíg a szánakozás nevetése volt...” S a csudálatos szertartás végeztével, midőn a tagokat soronként hazamenni látta, megint csak „bánatos szánakozással” tekint utánuk. Josefinizmusának, sőt mi több, voltaireianizmusának nincs támadó éle. Renant sok évtizeddel megelőzve, szánakozó megbocsátással, de minden Renan-i irónia nélkül gondolja el, hogy a kereszténység kezdete óta: „számtalan vitatások szakgatták kebleinket”. Miért ne eshetett volna tévedésbe az, ki szánja és neveti a Shaker-hívőket, amiért meg vannak róla győződve, hogy: a táncolás az Idvesség megnyerésére igen hasznos eszköz s Istennek kedves cselekedet? „Munkás, szorgalmas, józan életű emberek s lakhelyük s gazdaságok, példányai az igyekezet s egyetértésnek. - S ki merhet az Isten és az ő lelkiismeretek közé felállni ítéletével! Ha talán a csalatás a hiedelmök? De e csalatás őket boldoggá teszi. S ki felelhet, hogy önnön hiedelme nem csalatás?”

Bölöni Farkasnak a vallás tárgyaival andalgó, szánakodó és fájdalmas gondolatai, végül a felé a bölcs s békés megértés felé vezetnek, hogy: „a képzelődés, az ábrándozás és a fontolgtató ész, különböző módokat találtak, hogy bemutassák a Teremtőnek a szív érzelmeit”. Lám a Methodista földhöz veri magát, a Shaker táncol, hogy kedves legyen az Úr előtt, a Quaker mélyen hallgat a Templomban: „Mindenható, ezek közül melyiknek imádsága foganatosabb előttd?”

Mégsem ez a sokat megértő és mindent megbocsátó kérdés a Bölöni Farkas végső szava. Mert a gyakorlati filozófus, mai nyelven szociológusnak is mondhatnók, nem nyugszik addig, míg transcendentális elmélkedéseinek le nem vonja politikai tanulságát: „Ki az a por és hamu, nevezzék bár azt Királynak, Ekléziának vagy Státusnak - kérdi férfias hangján a mennyei magasságból földre szállt demokrata -, ki az embernek lelke s az Isten közé meri befurakodni magát, mint ítélő Bíró?” S az Egek urára bízva a sok rajongó közül a leghathatósabb imáknak kiválasztását, a cerimóniák nemeitől és formáitól függetlenül, a Quakerek mellé áll. Mert ebben a szektában az erkölcsiség ideálját legtöbbet közelítő vallást, éppen nem teológiai okokból, hanem igenis azért tiszteli, mivelhogy az ő szabadelvű, demokratikus ideálját, leginkább ez a szekta közelíti meg. „A jótételben, közjó előmozdításában és vagyoni áldozat tételekben első.” A Quakerek városát, Philadelphiát, éppenséggel a kereskedő és politizáló amerikai városokkal ellentétben úgy írja le, mint az önmegtágadás nemes vetélkedésének városát, ahol az embereknek egyéb dolguk sincs, mint a tudományos és philantrópiái intézetekre tömérdekét áldozni. „A polgári törvény annyira hiszen neki (már t. i. a Quakernek), hogy az esküvés alól felmenti.” A mai Philadelphia gangsterei, fezőrei és jobberei csodálkozással fogják olvasni, hogy őseik, még a pénzverdékben, az arannyal-ezüsttel való különböző manipulációkban is ellenézés nélkül dolgoztak. S hogy a kölcsönös, feltétlen bizalomnak e boldog világát, nem is annyira vallásuk hitelveinek, mint inkább társadalmuk berendezésének köszönhetik: „Köztök egyformaság van, rangot, conventió szabályait nem ismerik, a rendszerező theoretizálásnak nem pártfogóji. Nagy része tanult és művelt ember...”

S megint fölserceg a radikálisan szabadelvű székely nemesnek tolla alatt az elmaradhatatlan „ceterum censeo”: „Századokon által vitatott elv volt, hogy pap és király nélkül Státus fönn nem állhat s - imé a Quakerek másfél-század s Amerika ötvennégy esztendő alatt az ellenkezőjét bizonyítják.”

Az ember azt hihetné, hogy szerelmes várja ideálját, mikor az Észak-Amerikai Utazás szerzője egyszerre csak ömlengeni kezd: „Vannak az életnek oly jelenetei, midőn az ember valamit szívszakadva vár, minden érzelmét és gondolatját csak a várt tárgy foglalja el, - s mégis habozó aggodás a szívnek elfogódása s győzhetetlen tusakodás közt remeg a várt pillanat eleibe! Ki életének ily helyzeteire figyelmeztet, érteni fogja, mily érzelmek foglalatokodhatták lelkemet e pillanatban?...”

Bölöni Farkas lelkét ily várakozó remegésbe, épen nem valami szép leány közeledésének pillanata hozza, hanem „egy magas szál, őszibe elegyedett nyájas öreg, közönséges fekete öltözetben, minden megkülönböztető jel nélkül”, aki nem más, mint Jackson úr, az Egyesült Államok köztársaságának Elnöke. Oly ember, kit „tizenhárom millió szabad polgárnak szabados választása emelt maga felett első tisztviselőnek, kit nem születés, nem vagyon s a sors játéka, hanem önnön személyes érdemei emeltek e megtiszteltetésre...”

Fájdalmas száz esztendőnek újabb tapasztalásai megtanítottak, hogy a szabad polgárok választása, csak ritka esetben fordul az egyéni érdem felé, - s hogy ínség és háborúk nem készülnek másképp a legsivárabb, polgári bűróban, mint a legdíszesebb fejedelmi trónteremben. Ezért olvassuk némi irigységgel, Bölöni Farkasnak, abból a tényből levont, boldogan csapongó következtetéseit, hogy a polgárság választotta Elnöknél lempolgárisabb módon lehet audienciára jelentkezni. Az utazók ugyanis, minden előzetes bejelentés nélkül, csak úgy besétáltak az elnöki palota gyönyörű; pázsitos udvarára, melyet seholt sem örök, sem Gárdák, sem libériás cselédek nem őriztek, bémenetelüket senkisem gátolta. Alig sétáltak pár percig a ház peristyliauma alatt, máris egy cseléd jött ki, akinek az idegenek elmondták szándékukat, mire az egész készséggel jelentette, hogy az Urak bémehetnek, ha az Elnök a „Dánus” követel végezte dolgát. Névjegyatadás, azon hozzáadással, hogy „Magyarok vagyunk s csak tiszteletére kívánunk lenni a Presidensnek”. A cseléd hamar visszatért azon üzenettel, hogy az urak, ha nekik tetszik, jöjjenek másnap 11-kor, a presidens szívesen fogja őket látni.

Így került be Bölöni Farkas az Elnökhöz, kinek mindenekelőtt fogadótermében bámulja a puritán egyszerűséget: „...a padolat szőnyeggel vonva, székek, szófák és egy fali óra tesz a bútort, de ízléssel készítve s elrendelve minden...”, mintha bizony a polgári egyszerűség, melyet az író kétségtelenül a hazai feudális pompával állít irányzatos ellentétbe, a népek békéjének nyújtana biztos garanciát?

Bölöni Farkast, ki a hazai főurak és főhivatalnokok pöffeszkedéséhez szokott, elszédíti az öröm, hogy lám, az Elnök mily egyszerűen ad elő s mily nyájasan viselkedik a magyar utazókkal, kik: „szinte felejteni kezdették a beszéd folytatában, hogy tizenhárom millió ember első Tisztviselőjével beszélünk”. S éppenséggel midőn az Elnök búcsúzáskor kezét nyújt, szerzőnk így ujjong föl: „Soha nem felejttem el, mely boldognak érzém magam eljöttünkben, hogy e nevezetes embert láthattam s vele szólhattam. Az a kézszerítés büszkébbé tette érzelmem, mint a világ akármily ragyogó kegyelme”.

Az Új Világ környezetének hatása alatt, már nemcsak a magyar haza és Erdély, hanem általában a mögötte maradt Ó-világ, egész Európa minden szokásaival, fonáknak és elmaradottnak tűnik előtte. „Egy tündéres Regének az ifjúság képzelődéséveli olvasáshoz hasonlít mindaz, mi az első napokban meglepi az utazót. Az arculatok, az öltözet, a szokások és a nyelv, a vallás és törvények, a termékek, és a nagy természet, - mindezek kitűnőleg éreztetik az új világot...” Ez átalakult érzésnek megfelelően, midőn meghívást kap a Marylandi Jockey Club fényes báljára s a hívó biléten angol szokás szerint ki volt írva az is, minő öltözetben jelenjenek meg a vendégek, Bölöni Farkas azt szeretné, hogy „bár e szokás ne utánozódjék Amerikában”. Mert az igazi liberalizmus nem tűr semminemű kötöttséget s minden előírásban veszedelmet szimatol. Még ha ily módon való meghívás „nem veszi el ugyan

tulajdonképpen a szabadságot, mert tetszésében áll a vendégnek a szabály szerint nem öltözködni”. A mi szentül-hívó demokratánk, még abban is a szabadságnak lehetőségét üdvözli, hogy a vendégnek, ha nincs kedve, joga van: meg nem jelenni a hívásra, - mégis az előírt öltöny „nehezíti a társalkodási egyesületet...”

Amióta a polgár a rendiség támadásából a proletariátus előtt való védekezésbe szorult, nem engedheti meg többé magának az emberi méltóság- és szabadságérzetnek e hajdani kifinomult luxusát... Hova sülyedt az a szép polgári kor, midőn azon sok „külszín és forma, melyeket lételünkhöz kapcsolva hiszünk Európában, Amerikában seholt sem mutatta magát”? S mikor akadt polgárrá vedlett székely nemes, ki boldogan így kiálthatott fel: „Hiába keresi az Idegen, a nagyrangú embereket, a hatalmas Elöljárókat, a fénylő Tisztviselőket, azok mind csak közönséges polgárok. Hiába kérdezi a jobb familiákat, a fő és alsóbb nemességet, - azok is mind csak polgárok. A Papság és Katonáság, a Policáj és Bírák, a Tudósok s Banquierok, - ezek is csak közönséges, egyforma Polgárok! S mely megfoghatatlan az idegennek még az, hogy 48 vallás között, egyik sem uralkodó, hanem egyforma jussal bíró vallás! Hogy a Papság nem formál státust, nincs állandó katonaság! Nincs Privilegium, nincs Nemesség! Nincsenek titulusok, ordók, céhek! Nincs titkos polícia!”

A szabadelvűség hajnalkorában három dogma áll mindenekfölött: a választó-jogé, a népnevelésé és a szabad sajtóé.

„Rómát és Görögországot a választók bizonyos osztályra szorítása, a nép befolyásának kirekesztése és az örökös hivatalviselések felállítása buktatták meg. Az Amerika constitúciója megalapítóji előtt, nagy tanuságok voltak a história ezen pontjai... egy vonással, amaz örök igazság megállítatott, hogy a polgári társaságban minden embernek egyforma jussa van.” Bölöni Farkas, szinte mániákusan tér rá életének alapvető problémájára s ki tudja hányadszor, mindig egyforma elégtétellel állapítja meg, hogy a választási törvény, mely a polgári társaságban minden embernek egyforma jussokat ad, „minden privilegiumi szokás, nemesség és monopóliumi jussok is egyszerre elfuvattak”.

Erdélyben a bécsi udvar, még a rendek választói jogát sem respektálta, mert a törvényhatósági főbb tisztviselők választásának megerősítését magának tartotta fenn. Ez a legfőbb erdélyi sérelem vérzik Bölöni Farkasban is, midőn szűkebb hazájára való félreismerhetetlen célzással azt írja, hogy: „a Tisztviselők választása befolyására, minden polgár fentartja maga jussát, ami bizonyára elképzelhetetlen azok számára... kik a republikai elveknek nem barátai, kik születni látják az ország méltóságait s kik közé a Tisztviselők mindég felsőbb hatalom titkos végzései által teremnek elő...” Az európai reakció bajnokaival szemben, kik 1830-ban, akárcsak manapság, azt hirdették, hogy a választó-jog a pártok örök harcát jelenti s végül is felőrli a demokratikus rendszert, Bölöni Farkas amerikai tapasztalataira hivatkozik. Ahol a polgár a kormányzás „cselekvő tagja”, ott önnön ügyének tekinti a Nemzet ügyét, féltékenyen vigyáz rá s a tisztviselőt, csak addig tűri meg hivatalában, míg az a polgártársak bizalmát megérdemli.

Természetes, hogy a polgárokat nevelni kell a kormányzásra. Farkasból a népművelés hitének még ki nem ábrándult, korszerű optimizmusa szól: „Az amerikaiak igen jól tudják, hogy valamint az egyes emberből a nevelés által lehet minden, éppen úgy a népnél is a neveléstől függ minden...” Mindazonáltal Farkas a műveltségtől mindent váró optimizmusa ellenére is, tisztában van az arisztokratikus és demokratikus műveltség közt való lényeges különbséggel. A kultúrából nem akar újabb kiváltságot faragni s ezért a műveltségbe is bele akarja vinni a demokráciát: „Mert ahol a tudomány kevesek kezében van, - céloz félreérthetetlenül a hazai állapotokra - könnyen uralkodhatik a tudományosabb a tudatlan sokaságon. S éppen ezért Amerikában mindent elkövetnek, hogy legszegényebb tagjaiknak is, bizonyos tudományos ismereteik legyenek”.

Írigy ámulattal járja végig Amerika iskoláit és böngészi keresztül-kasul a különböző tartományok kimutatásait az iskolák állapotjáról, végül, mint valami refrén, tör fel belőle a mindig hazasóhajtó elmélkedés: „... mindenkor eszembe jutottak Hazánk iskoláji s akkor lehetetlen volt nem sóhajtanom. Mert egy magyar utazónak sokszor kell sóhajtania, ha hazája emlékét is mindenütt magával viszi...”

A Harvard-kollégium látogatása közben, a szabadság barátjának első elégtétele, hogy a főiskolát nem körítik magas falak, mint minálunk. „Minden kerítés, csak lécezetekből áll, s mégis, amint mondják, a legszorosabb fenyíték alatt vannak az ifjak.” Amiből világosan következik, hogy a szabadság nem rontja meg a fiatalságot, hanem ellenkezőleg: fegyelmezi. A fizikai szabadsággal jár a lelki szabadság. „Ámbár a professzorok nagyobb része unitariussokból áll, azért mégsem Unitarium Kollégyom,... hanem a Státus és a Nép kollégyoma, hol senkinek vallása számba nem vétetvén, a Status ifjai, minden különbség nélkül tanulhatnak”. Amerika nem ismer felekezeti iskolát, azok mind a közönségéi. A legkülönbözőbb vallásbeli ifjak „akadály, botránkozás, zavar vagy akárminémű vallásos súrlódás” nélkül tanulnak együtt. Ennek a csodának is egyszerű a nyitja. A szabadság alkotmánya szerint, a vallás dolga minden polgárnak házi dolga lévén, a gyermek hitoktatása: a Szülők s illető Papjaik dolga s baja. Az iskolák s kollégyomokban, csak azon tudományok taníttatnak, melyek minden embert egyaránt illetnek; a vallásos felekezetek elveit pedig, mint tudomány seholt nem...” A szabadságból tehát, a tanítástól függetlenül, a nevelésnek legtermékenyebb elvei serkednek.

Mégis, van egy csodaszer, mely még a szabadság iskoláinál is hathatósabb eszköze a demokratikus nevelésnek. „Európában, szinte valamely varázslatnak hisszük azon eszközöket, melyek az amerikai népet egyes személyenként, oly hirtelen, a művelődésnek ily magas pontjára emelték s az egész nemzetet ily virágzó állapotba tették, - s pedig azok, Amerikában nézve, csupa egyszerű és természetes eszközök

Oly egyszerűek és természetesek, hogy midőn a idegen utazó ezeket felfedi, nem tudja: ha földieinek vakságát bámulja, vagy megvesse-e? Ezen varázslóeszközöknek egyike Amerikában...” - kezemben tévovázik az írón, midőn az európai sajtó elnyomatásának, vagy ami még ennél is rosszabb, az amerikai szabad sajtó leggyalázatosabb visszaéléseinek mai korában, Bölöni Farkas szövegét másolva, le kell írnom, hogy az az egyszerű mód s egyben varázslóeszköz: „mely által születnek Amerikában a tudományok és tudnivalók minden nemében annyi ujságok s terjednek oly könnyen és olcsón mindenüvé, a tudományosság, értelmesedés és művelődés, minden polgárnak azon teljes és kérdés alá nem jöhető jussában rejlik, hogy ott, ahol és mikor nekik tetszik, nyomtató műhelyt állíthat fel s abban minden engedelem kéregetés s cenzurái felvigyázat nélkül” írásait szabadon kinyomathatja s ujságot adhat ki.

Abból az időből megőrzött fiatal hitünk, midőn a technika még nem fordult az emberiség ellen s nem tette lehetővé az összes ujságoknak egyetlen telefonközpontból való irányítását, éled föl az Északamerikai Utazásnak a sajtószabadságról zengett, apotheozisában: „A törvények annyi előre vigyázó határozati s a dolognak igazságossága mellett is, talán itt is, a hiúság, a nagyravágyás és ravaszság, oda facsaroghatnák sokszor a választásokat, hova sok helyt Európában, midőn tiszta törvények mellett is facsargattatik, de résen áll itt egy hatalmas őrzője minden polgári szabadság és törvényeknek, vigyázva áll éles fegyverével, lesújtani a törvényrontót még első vétkes mozdulatában, - a Nyomtatás Szabadsága”.

Bölöni Farkas nem győzi bámulni a két utcából, százhusz házból álló kis falut, ahol a néhány, egymással békében megférő felekezetnek temploma, iskolája és községi hivatala mellett, még egy ujságszerkesztőség is biztosítja a lelkiismeretek szabadságát...

A multszázadbeli utazót, mégis mindennél inkább lelkesíti, hogy gyorskocsija a vadonba is ujságokat visz. Midőn a szekér a rengeteg erdőből valamely irtott helyre kibukkan, trombitaszóval jelzi a telepedőknek, hogy jöjjenek elébe s a ház előtt levet egy ujságot: „Legyen bármely szegény a telepedő s lakjék bármely sivatagban, távol a nagy világtól, Ujságot mégis mindenik olvas...”

Montesquieu valamikor látott Londonban egy cserepest, ki déli szünetje alatt a háztetőn ujságot olvasott s megjósolta, hogy Európa boldog lesz, ha valamennyi ház fölött valamennyi cserepes ujságolvasással tölti el déli szünetjét. Bölöni Farkas a demokráciának abban az írgylésreméltó tavaszkorában élt, amidőn Montesquieu reményeit még nem csípte meg a dér s a sajtószabadság, szinte-szinte egyet jelentett nem csupán a felvilágosodással, haladással és az emberiség felszabadulásával, hanem egyszersmind boldogságával is.

Bölöni Farkas ugyancsak 1830-ban s ugyanazon célból indult amerikai útjára, mint Alexis de Tocqueville, a *Démocratie en Amérique* híres szerzője. Mindketten a demokráciát akarták fölfedezni, hogy Amerikából, mint a régi conquistadorok az újvilág aranyát, a jogegyenlőség kincsét mentsék át Európába. A székely nemes könyve, mely a két hazát megrázta, egy évvel előbb jelent meg, mint a francia nemes emberé, ki őt világrészt rázott meg vele.

Tocqueville, mielőtt rátérne amerikai tapasztalatainak leírására, előbb visszanyúl a századokba s megírja a harmadik rend előretörésének történetét. Mert úgy tűnik neki, hogy ahol a polgárság új utakon halad a hatalom felé, ott a származási kiváltság értéke lecsökken. Aki a fejlődés törvényét, mint Tocqueville ismeri, habár vallásos lélekkel, Istenből kiindult, megállíthatatlan folyamatnak hiszi is a demokráciát, mégis látja az új társadalmi rend előnyei mellett, annak hátrányait is. A francia író nem győzi ismételni hogy a demokrata erkölcsök tisztulásra szorúlnak, - hogy a demokrácia vak ösztöneit meg kell fékezni, - hogy a népnek a többségi elven alapuló uralma, még tapasztalat híján való s ezért bukdácsol és tapogatózik. Az új rendszer nem is illik változatlanul mindenüvé, módosítani kell azt: hely, idő és társadalmi rétegezethez szerint. Nincs örök érvényű társadalmi rend, - ami a múltból fejlett a jelenbe, az a jelenből tovább fog fejlődni a jövőbe.

Bölöni Farkas nem lát ilyen mélyen. Számára: szabadság és elnyomás, nem történelmi fejlemények, hanem változhatatlan fogalmak, illetve öröktől fogva kész rendszerek, melyek közül az első minden áldást, a második minden kárhozatot jelent. A Farkas-féle szabadelvűség, még az amerikai társalgás műveletlenebb formáiban is, a republikanizmus szépségeit fedezi föl. Mert a monarchia megalázza az embert, belső érzelmek valósága helyett, bizonyos formák betartására kényszeríti. Már pedig ezek a formák, ha még oly választékosak is, önnön bensőnknek és az igazság szentségének feláldozását követelik. Így tér vissza megint a soha el nem maradó konklúzióra, hogy a szabad ember, mindig a józan valóság igazságaival lévén elfoglalva, nem ismeri sem a hízelkedést, sem a nagyítást. Ami viszont fölér az európai gyönyörű formákkal, mert: „a társasági létel csak ott állhat fenn állandóul s csak ott lehet szabad s kímélő... hol egymást egyforma jussú társainak tekinti s tekintheti az ember...”

Mai ember el se tudja képzelni, hogy a demokratikus szabadság, mi mindenre nem volt jó a mult századbeli polgár számra. A szabadság kihat a népesedésre, mert csak a jogegyenlőség teszi lehetővé, hogy Amerika népe folyton szaporodjék, - a szabadság áldásait, a demokráciának vérmes hite szerint, még a szabadságtól megfosztott fogházak lakói is megérik, mert az amerikai rab ismeri Európa bosszúálló törvényeit s a megalázó botozást. A reszpublika foglya, még a börtönben is szorgalmat, rendet, engedelmességet, mértékletességet és pontosságot tanul s büntetésének letölte után, a hazának hasznos polgára lesz...

A szabadság nem csupán az emberre, hanem a természetre is kihat: „... amint haladtunk fel a Hudsonon, mely igen elbámultam, a természetet is ily óriási nagyságban találva. A Hudsonnak

oly magas szépségeket adott a természet, melyek előtt a Palotákkal s a Feudalizmusra emlékeztető romladozott várakkal kérkedő európai vizek partjai, minden mesterkéltséggükkel eltűntek” - írja Bölöni Farkas, ki, midőn a fejletlen magyar nyelvből ily ádáz erejű accentusokat csal ki, nemcsak a szűzi tájak külső szépségeihez, hanem lelkükhöz is közelebb férkőzik, mint az Amerika-járó Chateaubriand. Mert a francia marquis, romantikus, azaz multba néző, ki megsebzett, arisztokrata lelkével az elpusztult rendiség és a korhadozó középkor sirámát menti a vadonba. A multnak ősvilágát keresi az Új-Világban. Bölöni Farkas előtt ellenben az amerikai tájak láttára a jövő tárul ki: „Körül a vidék, mint az egész erejében levő ifjúság, még a maga vadságában tiszteletet gerjeszt s nagy reményeket sejtet”.

A demokráciának, még korlátlan reményeit! Az Új-Világ konkrét jelenségeinek legtündöklőbb rajza, csupán arra való, hogy észrevétlenül csalogassa a magyar rendi világ szokásaihoz tapadó olvasót az absztrakt új-világnak, illetve az új, polgári társadalom formáinak rajzához, melyekről a liberális gondolkodó azt hitte, hogy a természet törvényeinek megfelelő s ennél fogva az emberiség végleges berendezkedésének örökké érvényes és örökké boldogító formái lesznek.

„Néhol a víz - így vonultatja föl tovább a demokratikus leckével szolgáló Hudson-parti tájnak panorámáját Bölöni Farkas - két meredek szikla közé szorulva, a Scotia tavaira emlékeztetett. Ama szikla ormokon állottak hajdan az Aristocratiai kastélyok s alattok a rabszolgák kalibáji, még a Brittus uralkodás tartott, de a szabadság kivívásával, eltöröltetvén az elsőszülöttségi jussok is, az Aristocratiának minden nyomai eltűntek s most alant és fenn is, csak szabad polgárok lakjai állanak...”

A szabadság kiszépi a tájakat, a szolgaság levegője ellenben még a természetet is elcsúfítja. Lám Canadában, ahol a feudális rendszer még annakidején fönnállt, mintha eltűntek volna a föld színéről „az utazás kellemeit változtató telepedések, kertek, gyümölcsösök, s a tehetős Birtokost mutató gazdasági épületek az út mellett. Pusztá, fölszántott rét nyúlik végig, barázdákra osztott földekkkel. A lakosok durva posztóöltözetben, jobbágyi alázatossággal szemők s köszöntéseikben, csoportokban dolgoznak, henye széjjeltekintgetések s kéntelen mozdulataikból úgy látszik, hogy robotot róvnak le...”

Bölöni Farkas az emberi bölcsesség netovábbjaként, a Colbert-i laissez nous faire-t, az egyének szabad erő kifejtésébe és iparkodásába való be nem avatkozást ajánlja. Nem sejtí s a tizenkilencedik századnak elején nem is sejtethi, hogy az emberiségre rászabadított, kíméletlen szabadverseny mindennél zsarnokibb elnyomásra fog vezetni. S bár a júliusi forradalmat követő Napszámosok föltámadását, az első, véres sztrájkmozgalmat Franciaországban érte meg, nincs tisztában annak jelentőségével. Sem a rabszolgailag kihasznált asszonyi vagy gyermeki munkaerőnek, sem a végtelenbe nyúlt munkaidőnek szabályozatlansága iránt, nem mutat semmi érdeklődést. Derült, polgári optimizmusában, legföljebb ha egy szóval jegyzi meg, hogy az Amerikában fizetett drága munkabér, nemcsak a munkások jólétét biztosítja, hanem általában a közjólétet emeli.

Mégis, a multszázadbeli Amerika a meglepetések hazája volt. S mint ahogyan az amerikai őserdők helyén, hirtelen fölépült városoknak kövezetét fölszaggatják a föld mélyéből újra kihajtó gyökerek, úgy feszíti széjjel az Egyesült Államok köztársaságában a harmadik rendnek frissen kialakult uralmát s vele együtt a szabad egyéni versenyt és egyéni termelést, a negyedik fenyegető rend s a velejáró szociális termelés.

Az angol Owen és a német Rapp praktikus kísérleti telepei ismeretesek a szocializmus történetéből. Bölöni Farkas könyvének mindmaiglan szenzációs fejezete a Rapp-féle Harmoniták Economy nevű telepén tett látogatásáról szól.

A polgári közvélemény már annakidején éppúgy kétfelé oszlott a szociális termelés értéke felől, mint manapság. „Egyik úgy festi Rapp társaságát, mint az emberi egyesület igyekezetét, a tökéletes egyenlőség s a legtisztább, erkölcsös élet Egyesületét. A más úgy írja le, mint a Rapp ámitásai által elvakított együgyű Németek társaságát, kiket csábításaival önhasznára forgat, szellemi elnyomatásban tart, s kiknek a Rapp elhunytával lehetetlen el nem oszlaniok. Mások, különböző nevetséges oldalokkal festegetik őket, az egész Társaságot, a demokratiai elvekkel ellenkezőnek, Monarchiai igazgatás alá vetettnek, Respublicában veszedelmes példánynak s egyes ember szabadságát megszorítónak tartják...” Akár csak a mai Bécs polgári pártjainak véleményét hallaná az ember a vörös városháza felől.

Bölöni Farkas tartózkodik minden véleménytől, - szokott megértő toleranciájával foglalja össze a Harmoniták tökéletes egyenlőségen, minden keresmény közösségén alapuló társadalmának főelveit: ... elkülönzött vagyona senkinek sincs, minden a közönségé. Mindennek egyforma jussa van a mindég felosztatlan maradandó vagyonhoz, egyformán használja azt, - de mindennek is a munkálkodás akármely nemében, egyformán kell igyekezni s dolgozni a köz vagyon szerzetére. Heverő tag nem lehet a társaságban, mindenki ereje s felfoghatósága szerinti munkát tartozik vállalni...”

Következik Economy városának leírása, - tiszta, kis házak, kertecskék, jóllakott, megelégedett munkás lakók, egyszerű erkölcsök, világi fényről való lemondás, csöndes háziaság s mégis az élet vagyonaiban bővelkedés, melyekről, ha - mint világos, előtte álló következményekről - az utazó gyakorlatba meg nem győződhetett volna, bizonyára csupán kegyes ábrándozási álomnak tekinthette volna azokat...

Néha úgy rémlik, hogy száz év előtti változatban a moszkvai rádió-propaganda előadásait hallgatjuk, avval a jelentős különbséggel, hogy Rapp nem hirdet osztályharcot, hanem mint valami próféta, hamisítatlan eredetiségben, újtestamentumi alapon akarja megszervezni az emberiséget.

Mindazonáltal Rapp, úglátszik, nem volt üzleti szellem híján való próféta, mert Württembergből az amerikai vadonba telepített ezerkétszáz sváb, erdőirtáson, földművelésen, valóságos evangéliumi foglalkozásokon kezdi - de végül selyemhernyótenyésztésen és selyemgyár alapításán végzi, úgyhogy a telep közbizonyára kétmillió dollárra rúg.

Owen társasága, melyet Bölöni Farkas csak hallomásból ismer, mindenben hasonlít Rappéhoz, avval a különbséggel, hogy:

„Ő ellensége lévén minden Felekezetnek, melyek vallás nevezet alatt annyi rosszat szültek a világon, nála minden ember azt hirdeti bensőjében, ami tetszik s eszerint tiszta Deizmus a Társaság vallása...”

Ezt tudva, mégis oly kevésbé érzi a szociális és vallásos társaságok közti különbséget, hogy egy kalap alá veszi a Shakereket és a Rapp meg Owen társaságait, melyek „ha félszázadot még fennállhatnak, nagy tanúságai lesznek a Philosophiának s a Politikának sok elvét megcáfolják.”

S miután így földeregett benne valami sejtésképe, hogy még a demokrácia elvei is megcáfolhatók, mint a mai polgár, ki a szocialista társadalom lehetőségein aggódva töpreng, Bölöni Farkas maga elé veti a jövő társadalmi alakulásoknak sorskérdéseit: „Ha ezen társasági rendszer nem akadályozza-e az elme magasabb kifejlését? ha nem gát-e a magasra törekedőnek? S ha a szabad akarat, büszke önérzelmét nem zálogosította-e el? S ha nem ád-e mégis nyugtot a léleknek e szünteleni munkás élet, a világ hiúságának ily megvetése, e biztosított jólét s ezen patriarchális, egyszerű örömök?...”

Majd e magának föltett kérdésekre, a legigazibb liberális szellemben, így felel: „Mindezekről azon egy elme, különböző helyzeteiben, talán mindég különbözőleg fog ítélni. Én, bámulással s egy filozófiai új felfedezéssel gazdagodva hagytam el e helyet s inkább örvendek az itten látottaknak, mint minden szalónok titkai megtanulásának...”

A szocialista-telepek láttára megőrzött liberálizmusát, Bölöni Farkas főleg annak a biztonsági érzetnek köszönheti, hogy e kezdetleges kommunista-telepekben, nem érezte még a polgári társadalom közeli veszedelmét, - ép ellenkezőleg, meg van róla győződve, hogy ezek a szabadelvűség legnagyobb dicsőségére válnak:

„A következés dicsősége minden esetben az Amerika Constitútiójáé, hol bármely különös-ködésnek tetsző vélekedés s gondolkodás módnak is, s a lélek elágazó munkálatainak, szabadon, idő és próba mező engedtetik, anélkül, hogy a Constitútió s igazgatási rendszer veszedelmeztetését félteni lehetne...”

A mult századbeli utazó még nem tudta, - honnét is tudhatta volna? - hogy az abszolút szabadelvűség nem jelent egyet a polgári relatív szabadelvűséggel. Mert amannak, mindent megértéséből fakad mindent megengedő türelme, - a harmadik rend liberálizmusa ellenben, hasonlatos a csecsemő bátorságához, ki csak azért nem fél a sötétben, mert még nem ismeri a sötétség rémeit. Ahol a veszedelem megérzése kezdődik, ott végződik egyszersmind a burzsoázia szabadelvűsége is...

Mindazonáltal az Északamerikai Utazásban két figyelemreméltó passzusra találok, melyekben mintha pedzené az igazságot, hogy az emberiség bajai sokkal mélyebbre nyúlnak, mintsemhogya egyszerű külső kezeléssel, azazhogya a nemesi jogok kiküszöbölésével és a polgári társadalom berendezéseivel, meg lehetne azokat gyógyítani.

Bölöni Farkas, nem a szocialista telepeken, hanem akkor inog meg először demokratikus hitében, midőn egy gazdag bostoni úr házában, mintegy az új kiváltságnak, a tőkének küszöbét lépi át. Midőn lába angol és kínai szőnyegetek tapod, - a szobákat a művészség remekei ékesítik s a pompás fényűzéssel rendelt asztal fölött, Portó s a szigetek válogatott borai pezsegnek. Vannak, mondja, „akik azt hiszik, hogy a vagyonosodás által szerzett és szerzhető élet kényelmei a republikánusi elveknek aláásnak s előbb-később az Aristokratia fénye vált ott szerepet...” Ez a kellemetlen meggondolás, mintha egy pillanatra lehangolná a demokrácia mézesheteinek megmámorosodott amerikai nászutasát. De ő nem azért esküdött föl a polgári szabadelvűség zászlajára, hogy akármilyen meggondolások által eltántoríttassa magát előre-kész nézeteitől. Farkas tehát, saját tapasztalatának doktrinér módra, konok daccal ellentmondva, azért sem csatlakozik azokhoz, kik attól félnek, hogy az élet ily kényelmei közt élő nép nem fogja soká függetlenségét fenntartani. És csak azért is tovább lovagolja demokratikus vesszőparipáját: „Igenis akkor lehetne félteni a népet, ha ezen gazdagság a feudalizmus és az elnyomott Jobbágy verejtéke vagy Monopoliumok s a törvény megkülönböztetésénél fogva, örökség szerint járó, mást kirekesztő jussok gyümölcsei lennének.”

Hála a demokráciának és a köztársaságnak, még az amerikai vagyonosodás és gazdagság is „a szabadság lányának, a szorgalomnak és igyekezetnek igaz keresménye” s ezért csak a „személyes szorgalom és igyekezet Aristokrátiája fogja megint fentartani a kereső maradéknak...”

Száz év előtt még nem voltak tröstök, Farkas tehát bizvást hihette, hogy a gazdag ember „a törvény kirekesztő kedvezéseire nem számíthat. S azon büszke öntudat, hogy minden vagyonát s ily kényelmesen élhetését, csak önerejének köszönheti, kettőzteti éldelmeit...”

Az élesebben és mélyebbre látó Tocqueville, a fejlődés törvényének ismeretében, tudta igen jól, hogy balgaság volna azt hinni, mintha a demokráciának századokból-századokba nyúló

ellenállhatatlan folyamata, mely letörte az arisztokráciát, most mindent egyenlősítő rohamában visszatorpanva, megállna a gazdagság előtt. Ellenben Farkas befogja fülét az angoloknak baljós jóvendőlései elől, melyek szerint hiába minden óvás az amerikai törvényekben, „hogy a polgári egyformaság fentartassék s a módok elrekesztessenek egyes személyek meghatalmasodásaira, - mégis idővel a vagyonosodottak szaporodásával, az Aristocratia fog itt is felkerülni s Görögország és Róma sorsa kerül rájuk”. Mindazonáltal a gazdag ember házában, mintha egy árnyfolt surranna át Farkasnak szabadelvű, fényes optimizmusán. Ki tudja, mit hoz a jövő? „Bár melly előreláthatatlanok legyenek is a jóvendő szövevényei és a történetek változó folyama...” Eddig jut Farkas a szkepszisben, aztán elfordul a jövőnek bizonytalan esélyeitől, a változhatatlannak és biztosnak vélt, polgári jelen felé: „... most legalább úgy állnak még az amerikai viszonyok, hogy akármely nagynevű, gazdaságú, érdemű ember állna is fel több polgártársai közt magának személyes elsőséget kivenni akarni vagy hatalmaskodásának akármely jelét is adni: az bizonyosan nagy megvetetés és gyalázasnak tenné ki magát.”

Ezzel aztán már meg is cáfolta az életnek és fejlődésnek a doktrinér elfogultságait zavaró törvényét, - Bölöni Farkas belekapaszkodik a most-ba, hogy mint valami erős támaszhoz kösse hozzá életével egybeforrott köztársasági és szabadelvű eszményeit s az emberiség minden konfliktusait megoldó, polgári demokratizmus tanítását.

A doktrinér hite a doktrinában, még egy második, erősebb támadásnak is ki volt téve, melynek semmiféle meg gondolással sem tud ellentállni. Amikor Farkas Marylandba ér, a fogadó ajtaján a következő felírást olvassa: „Folyó évi október 28. k. Caldwell Jakabnak, mint adósnak portékái s azok közt, két férjfi és egy asszony szerezsen rabszolgák is, a többet ígérőnek árverés útján eladatnak...” Mintha jégkéz vonult volna el szívémen ennek olvasására! s tehát rabszolgák országába érteztünk...”

A jégkéz megérintése lehűti Bölöni Farkasnak hevülő lelkesedését, ki egyszerre csak, a francia forradalmon túl, eljut annak az igazságnak megsejtéséig, hogy a polgári társadalommal, nem a föltétlen szabadság és egyenjogúság vette át az emberiség fölött való uralmat, hanem igenis a feudális, arisztokrata társadalmat felváltó polgári, demokrata társadalomban, az alacsony származásúakat elnyomó rangosok helyett, a tőkés munkaadók kerülnek, mint elnyomók, a társadalom gyöngéi, a szegény munkások fölé:

„Az emberi gyarlóságok története azt mutatja, hogy az könnyen szokott ugyan szabados s nagylelkű elveket megállítani ott, hol vagyoni vagy személyes áldozat nem forog fenn, de mihelyt e kettőnek akármelyike jön játékba, ott azonnal folyamodik syllogizmusai tartalékjához, önhasznát színezni és támogatni...” Innét már csak egy lépés választja el Farkast az osztályharcnak marx-i elméletétől. Mégis, aki nem a doktrinák emberének, hanem lélekismerőnek született, annak Marx előtt, nem csupán Marxig, hanem szükségkép a Marx előtti és Marx utáni, örök emberi igazságig is el kellett jutnia. A doktrináktól mentes, elfogulatlan gondolkodó tisztában van avval, hogy az emberiséget nem csupán a feltörekvő, tehát a maguk érdekében támadó s a maguk érdekeit védő, mert felülkerült osztályoknak harca dülja fel. Az emberiség békéjének legnagyobb ellenfele, maga az ember, külön-külön minden egyes egyén, ki minden rendszer alatt és minden társadalmi formák közt, olyan szent marad, kinek maga felé hajlik a keze. Ezért van, hogy a Függetlenségi Nyilatkozat ellenére, Amerikában rabszolgákat tartanak.

„Nincs talán elszomorítóbb elgondolás, s az erkölcsi philosophiát megszegyenítőbb pont, mint az, hogy az ember mindig hajlandó erejével s eszével visszaélni s a nem oly erős s nem oly eszes emberen szellemi vagy testi hatalmat gyakorolni...”

A demokrácia híve előtt eloszlik az elméletek köde, hogy egyenest belelásson az emberi lélekbe, mely kifog a legszebb elveken. „Miután láttam e nagy Haza constitúciójából folyó példátlan szabados polgári életet, mindenben a természet törvényein alapított elveit, az emberiség művelődésére szentelt annyi intézeteit, - mindig megfoghatatlan volt előttem e felséges theoria s e gyalázatos praxis közti nagy ellenkezőség!” Farkas előtt erre az elszomorító meggondolásra ledőlnek a köztársaság és monarchia, demokrácia és oligarchia közti válaszfalak. „Felhordtam amerikai szép ideáлом mentségére azt is, hogy nálunk is most nemrég csak a József hatalom szava törheté le az örökös jobbágyság lánczait, hogy még most is, midőn némely nemeseink errőli régi törvényeinket olvassák, mint hajdani boldog időre, sóhajtanak vissza a József előtti korra, - s hogy mai napig is vármegyéink egy részében, törvényrontónak kiáltatik, ki az urbariumot az emberiség elveiből pártfogolja. Mind felhordtam ezeket, de ezek sem hazámat, sem Amerikát nem mentették meg a gyalázattól e részben...”

Hol vagyunk már a Függetlenségi Nyilatkozattól és hol a magyar mágnások elleni háborgástól? Az elnyomásnak és szabadságnak kész fogalmaitól? És hol Marxtól? És hol az osztályok harcától?

A művészi lelkű, elfogulatlan emberismerő, már ezelőtt száz évvel, tudta, amit a doktrinér ma sem tud, hogy tudniillik nincs különbség amerikai és magyar, ember és ember közt, - mert a nemesek, a polgárok és a munkások társadalmi, az emberi léleknek egy és ugyanazon örvényében kavarnak s ezért egyik társadalmi forma sem jelentheti a rendet s éppenséggel az örök békét, igazságot és boldogságot.

Böloni Farkas, valósággal „küntleri” lelkének meghiűtett ösztönével sejt meg a huszadik század Amerikájának sorsdöntő problémáját. Miután elmondja, hogy Amerika tizenhárom államában a rabszolgafelszabadítás megtörtént, egyszerre csak fölveti a mindmainapig megoldatlan kérdést: „Mi történjék a felszabadítottakkal? Mert ha a fehér ember meg is ismertette a feketével egyforma természeti jussát, mégis bizonyos hátrataratózkodásban áll tőle... A fehér megalázásnak tartja azzal társalkodni, kivel előbb baromként bánék s határtalan uradalma előtt szolgálja vala. Íme ismét egy gyenge oldala az emberi szívnek, melynek az amerikai szabad polgárok egy része, épp úgy alá van vetve, mint az európai büszke arisztokrata...”

Kővári a maga idejében annak tulajdonította az Északamerikai Utazásnak sikerét, hogy szerző az árnyoldalak mellőzésével, csupán Amerika fényoldalait mutatta be. A kortárs észre sem vette, hogy Farkas rajongását kikezdte a kétely. De minden nemzedék a maga módján olvas. Amióta tudjuk, hogy Amerika s általában a demokrácia mily kevésbé felelnek meg a száz év előtti ideális elképzelésnek, fogékonyabbak vagyunk a Farkas-féle székszis iránt, melyből mintha valami aggodalmas prófécia hangjai szólnának felénk.

Béldi gróf és útítársa javában mulatnak, tapasztalnak Amerikában, midőn egy philadelphiai ujság kerül kezükbe, melyből a Felsőmagyarországon kitört villongásokról, az úgynevezett koleralázadásról értesülnek. A nép ugyanis a kegyetlen járványt az uraknak tulajdonította, - az a hír járta, hogy a nemesek mérgezik meg a kutakat, mire a fölkelte parasztság kegyetlen vérengzést vitt véghez a kúriákban, majd pedig, mint az ilyenkor szokás, a megye és az ország urainak ellenforradalmi, ugyancsak gyilkos, megtorló hadjárata következett. Az amerikai lap „a feltámadók által és rajtuk véghezvitt kegyetlenségek eseteinek” leírásához a következő magyarázatot fűzi: „... ezen rémítő néhány esetek is elégségesek megfogatot adni, mire vetemedhetik a tudatlanság s baromi állapotban tartott nép, ha bódult dűhében néhány pillanatra lerázhatja láncait...”

Így adja Bölöni Farkas a maga megszokott, óvatosan bátor módszere szerint az amerikai ujsághír leközlésével a magyar urak tudtára a külföldnek rólunk való vélekedését: „Hazánk neve ritkán fordul elő a külföldi ujságokban s most is ily kedvetlen oldalról lépni az Amerikának elébe, igen elbúsító volt ránk nézve...”

A magyar utazók öröme meg van rontva. Elhatározták, hogy megrövidítik útjukat, - Bölöni Farkas, ki az ábrándozás minden örömeivel lépett ki az amerikai partokra, most határtalan tisztelettel s a bánat érzelmeivel hagyja el a szabad Hazát, mintha egy becsült és szeretett Társától válnék, talán örökre: „Isten hozzád tehát mégegyszer, dicső Haza - inti végbúcsúját a messzi kéklő parti hegyek felé - Légy te az emberiség jussainak örökös védője, állj te örökösen ijesztő példányul a Despoták lelke előtt! Állj te örökösen buzdító példányul az elnyomottak lelke előtt!...”

TETEMRE HÍVÓ KÖNYV

Bölöni Farkas, mint Kőváry írja, jegyzetekkel terhelten, vaskos, nagy könyvvel jött haza: „Barátai forgaták a nagy könyvet s minél édesebb örömök közt forgaták, annál inkább belátták, hogy abból egy nagy rész napvilágot nem láthat.” Az író eleinte arra gondol, hogy könyvét Metternich országának határain túl, Németországban adja ki. Azonban Széchenyi Stádium-ának Lipcsében való kiadása óta, történt róla gondoskodás, hogy mindenféle külföldön megjelent magyar munkát a harmincadon letartóztassanak s csak akkor adják vissza a könyvárusnak, ha átnézték és semmi cenzúraelleneset nem találtak benne. Döbrentei tehát, két egyaránt nehezen követhető tanáccsal szolgál Farkasnak. Hogy tudniillik a könyvet vagy a „magyar szabadság határain belül”, Kolozsvárott vagy Pesten kell kinyomatnia és úgy beszélnie, ahogy megengedik vagy pedig azt kell mondania magában: „Voltam ugyan én is Árkádiában, hanem mintsem úgy ne adjam elé, amit ott láttam, amint van, inkább akkorra hagyom, midőn nem kell esztrengán átugranom.”

Szomorú alternatíva, mely elé a liberalizmusnak százéves küzdelmei és világot felkavaró forradalmi után, a sors újra odaállította a mai írókat. A magunk kárán újra meg kellett tanulnunk, hogy az alkotás felemelő hangulata után, nincs leverőbb, mintha egy kész munka megjelenése előtt, csupán csak gondolataink elnyomása vagy megcsönkítése közt szabad választanunk. Ki őrzi meg ilyenkor hitét oly rendíthetetlenül, hogy e jobb időkre várjon? Ki oly elvhű, hogy a hallgatást válassza? Farkasból is kitört a közlésnek minden íróban elevenül élő vágya, hajlott a barátok unszolására, kik - ugyancsak Kőváry szerint „megállapíták a könyv alakját s kezdődött a terv, mellyel a vizsgálaton átvinni lehessen. Az út végre el lőn találva. Méhes lőn a cenzor s kihagyásokkal ráírta az imprimaturt.”

Így lett a vaskos, nagy kéziratból vékony kis könyv, mely sikerét főleg annak köszönhetette, hogy a történelmileg legalkalmasabb pillanatban jelenhetett meg, épp midőn Wesselényi az erdélyi országgyűlésbe helyezte át korszakos működésének színhelyét s a nagy agitátor Bölöni Farkas művében, nem csupán gyakorlati politikájának elméleti alapját, hanem egyszersmind országot felrázó izgatásának legalkalmasabb eszközét ismerte föl.

Ezzel magyarázható, hogy az Északamerikai Utazás, egyre-másra két kiadást ért, ami annakidején s még ma is nagy szó! Ezért kérte, hiába a legszerényebb szerző Wesselényit és Döbrenteit, hogy az akadémiai megválasztást fordítsák el tőle, - „ők azt - jegyzi fel naplójában - nem tették s talán éppen ők is előmozdítói voltak.” Bizonyára Wesselényi agitációs ereje mozgatta meg a parlagi kaszinókat is, hogy tisztelegjenek a felforgató doktrinák apostolánál, hiszen a középszolnoki kaszinó küldöttségének vezérszónoki szerepét, mint már volt róla szó, éppenséggel maga Wesselényi vállalta.

Széchenyi, aki e tanulmány bevezetésében ugyancsak szóvátett levelében, többek közt azt írta, hogy, „azon jó, mellyel az Északamerikai Utazás telestele van, oly világosan, annyi érdekléssel és oly kimélve közöltetik, hogy az áldott mag, mely belőle hull, még rosszabb földben is kikelne, amilyen a miénk,” - Széchenyi, mint nyilvánvaló, a szerző szándékait teljesen félreértette. Mert a könyvnek a cenzura miatt letompított hangnemében, szóval lényegének meghamisításában, a maga fontolva haladó, ildomos, mértékletes és kíméletes taktikájának hatását vélte fölfedezni - Wesselényi ellenben, Bölöni Farkas könyvén át, helyesebb valóságslátással, annak sorai közé rejtett igaz mondanivalóihoz igyekezett közelférközni s a már részben idéztem üdvözlőbeszédben, főleg arra törekedett, hogy a könyvnek a cenzura elől megbúvó radikális irányelveit, minél teljesebb kíméletlenséggel kidomborítsa. A szónok hosszú, avatag körmondatain, meg-megbillenő szóképein és hasonlatain át, valósággal a

tavaszi demokráciának mézízú, édes mánora csap felénk. Nem állhatok ellen a kísértésnek, hogy ma, midőn erdélyi származású politikusaink, javarészt oly messze vetődtek Wesselényi tanításaitól, ne idézzem, mintegy búcsúzóul, legkülönb ősöknek a legszebb és legemberibb szabadelvűségért, valósággal zsirondista bátorsággal lándzsát törő szavait: „Szép sors jutott Önnek, élő szemeivel láthatta az emberi jussok és szabadság fiatal óriását, könnyei hullhattak a nagy Washington sírjára s azon halmokon pihenhetett, melyeken a küzdők szent véréből a józan ész új kora támadt, ölelhetette ama boldog világrész romlatlan fiait s szívhatta a szabadság ama levegőjét, melyet Isten lehelle és sem kiváltságok, sem önkény meg nem fertőzhetek. E levegőt Ön hív keblébe szívta s tisztán lehelle, mintegy édes honára, mint a tavasz lanyha szellője a csirákat, úgy fogja az hazánkban a szépet és jót újra költeni, a kebleket megeleveníteni s a léget megtisztítva, a szabadság napja sugarainak nálunk is utat nyitni, melyek földünk minden szülőttjét joggal bíró emberré tehetnék. Az üldözött szabadság, miután a kiváltságosak bitangló dölyfe, a papság elorzó álnoksága s a fejedelmek embert gyalázó önkénye Európa népei közül kiküszöbölte, visszatért égi honába, az emberiség atyja értelmi súlyt és hős akaratot rendelt a számkivetett mellé segédül s egyúttal szállott az égből Amerika földjére. És a pokol hatalma megtört, az emberi jussok kivívottak és a jólét új világa tünt fel...”

E dörgegelmes szavak után nyissuk csak ki Bölöni Farkas naplóját s olvassuk el, hogy milyen szorongás fogta el 1834 január 24. reggelén, midőn Wesselényi arra kérte, hogy maradjon szállásán, mert a közép-szolnoki vármegyei kaszinó akar tisztelegni nála.

„Soha nem tudnám leírni azon különböző érzelmek elegyedését, melyek e hírre megleptek. Oly aggodalom s oly remegés fogott el, hogy hirtelen bezártam ajtómat, gondolkodni, mitévős legyek. Azt határozám, hogy elbúvjak a követség elől, vagy szekeret vegyek mindjárt s falura induljak, vagy megizenjem hirtelen rosszul léteimet. Minden felé haboztak gondolatim; el voltam fogódva. Átkoztam az authorságot. Miként álljak annyi ember eleibe? Mit mondjak nekik, ki, nem tudom feltalálni magamot közhelyen? ki, rossz orátor vagyok? s épen most, midőn csak én vagyok kitűzve a figyelemnek s minden ember csak tőlem vár valami különöst hallani?

Aggódva tekintettem ki az ablakon, segedelmet várva valahonnan. És íme, közelgett a csoport szállásom felé tartva. Úgy tetszett, mintha a kalpagokon ingó tollakon, a tenger hullámain látnám felém hömpölyögni, s mintha süllyedni érzeném magamot. Wesselényi elől jött a billikom hozóval. Megtölt szobám emberekkel és én álltam előttök mint egy megítéltetett.

Elkezdett Wesselényi szólani, de oly innepélyes arczal, mintha ő nem volna most az én gyermekkori barátom, mintha egy idegen állana előttem. Beszéde hosszú volt, de tartalma fonalát nem tudtam fenntartani, hogy a szerint felelhessek vissza. Én az alatt csak érzelmeimmel foglalatoskodtam s midőn a rám halmozott dicséretetek fordultak elé, akkor még zavarodottabbak lettek belsőmben az ezerféle indulatok.

Rám jött már a sor felelni. Hihetőleg, akik beszédem figyelemmel hallgatták, nem találhattak abban igen sok logikai rendet. Eldúlva volt belsőm s amit mondtam, azok remegő érzélem szaggatott kifejezései lehettek, miket azon renddel soha nem tudnék elmondani. Beszédem közben Wesselényire pillantottam s könnyel ragyogni láttam szemét. Úgy tetszett, hogy megint gyermekkori barátomat látom benne, s ez a pillanat annyira megzavart, hogy különböző töredezett habarások közt, félbe kellett szakasztanom beszédemet.

A követség elmente után, egészen kimerülve éreztem magamot. El voltam bágyadva testben és lélekben, mint egy hosszas, terhes utazás után. De e lankadtságban, még is kimondhatatlan jól éreztem magamot, hogy megint egyedül lehetek, hogy nem kell tovább küzdenem indulataim habarásai közt. Mintha egy soká hordozott terhet raktam volna le lelkemről. - Dicsőségnek csiklándó örömei, nagy procentekkel fizetem meg én mindig elreppenő kellemiteket!

Estve nagy vacsorát adott Wesselényi a követség tagjainak, hol megint én valék kitéve a pohárköszönések tárgyául. - A követség beszédeinket írásba kívánta, hogy küldőinek számolhasson megbízatásáról. Ez megint nagy baj volt nekem, mert nem voltam képes oly renddel leírni, mint beszéltem. Próbáltam tehát írni oly formát, mint homályosan emlékezhettem az általam mondottakról...”

Nincs az a Stendhal, ki az ünnepi percek pathetikumát alaposabban leplezhette volna le, mint Bölöni Farkas, midőn a torzomborz, dikciós Wesselényi arcában, hirtelen villanással, gyermekkori pajtását ismeri fel... És nincs az a modern pszichoanalízisen nevelt író, ki a dicsőség csiklándó örömeinek mindig elröppenő kellemeiért fizetett nagy procentokat, azaz hogy mai nyelven az ünnepelt neuraszténiásnak, testi és lelki körülményei által kiváltott csökkentségi érzetét, ily gazdag és tárgyilagos árnyalatossággal s mégis ily kedves szeretetreméltósággal tudná leírni...

Mégsem a leírás szépségének vagy lélektani finomságának kedvéért idéztem e naplórészletet, hanem igenis azért, mert föl szeretném vetni a kérdést, hogy a legbátrabb író, ki egész életén át, mindig a mások rovására élősdieknek megleckéztetésére készült, miért rettent vissza, legnagyobb elégtétele napján, midőn végül tanításának elevenül ható erejét adatott megérnie? Mi bénította meg, nem csupán jogos művészi, hanem egyszersmind férfiúi önérzetét?

Tudvalevő, hogy a szónoki tehetség híján levő embernek ideges húzódozása a beszédétől, néha fantasztikus méreteket ölt. Mégsem igen tételezhető fel a közügyekben egész életén át buzgólkodó Bölöni Farkasról oly ügyefogyottság, hogy az elébe szeretettel és tisztelettel járuló küldöttség elöl, első ijedtében, hanyat-homlok legjobban szeretne kocsira kapaszkodni és falura menekülni. - Vagy talán szerénységében keressük e félelem magyarázatát? Bölöni Farkas, bizonyára szelid és szerény volt, de azért naplókönyvének mindjárt első oldalán, nyíltan bevallja, hogy sokszor csak a hiúság ösztönzi cselekvésre - s midőn utazási könyvét egy kritikus igaztalanul lecsepüli, úgy szenved miatta, hogy napokig fel van dülva... miért kellett hát mégis rettegnie az őt megillető elismeréstől?! Egész ember volt, művészlélek, író, minden emberi gyengeséggel s hiúsággal, nem pedig lélektelenül megtestesült doktrina. Miért kellett tehát, magát önmaga felől azzal áztatnia, hogy az akadémiai tagságtól, elvből, csak azért irtózik, mert „A czéhet, és monopóliumot minden nemben utálok s ime, nekem is czéhbéli tagnak kell lennem?” S midőn az Akadémia a „legmerészebb ifjú” álmait felülhaladó kétszáz aranyas jutalommal tünteti ki, miért reszketett a keze, „midőn a koszorú után nyúlt?” Miért nem merte a jutalmat elfogadni? Talán szerencsétlen ifjúsága sok balsikerének emlékei nehezültek rá a siker percében? Vagy talán - mint hisszük - inkább a siker töltötte el a mult emlékeinek nyomásánál is nehezebb, jövőbe néző aggodalommal?

Bölöni Farkas Sándornak elveszett naplóiból, sajnos, csak az 1835-36-os egyetlen évnek története maradt reánk, - ebből is csak ártalmatlan vagy talán inkább kihagyásokkal ártalmatlanná tett apró részleteket adogatott ki a mult század hatvanas és hetvenes kolozsvári naptáraiban Pap Miklós, - majd utóbb Jakab Elek és Kis Ernő is idézgettek belőle életrajzaikban. A kolozsvári unitárius kollégiumban megőrzött néhány ívnyi naplótöredéknek csonkítatlan másolatát sikerült megszereznem, abból szedtem ki Bölöni Farkasnak az utazás előtti életére vonatkozó naplójegyzeteit.

Utazás után, a hazatért és még sikereiben is csalódott író aggodalmainak, szorongásainak s hogy a műszóval éljünk, lelki gátlásaink igazi okát is, a magyar fájdalmak e szomorú könyve tárja elénk.

A napló azzal kezdődik, hogy az író, ki 1834-ik év utolsó estéjén, életének negyvenedik esztendejébe lépett s ki érezte, hogy már nem sok van hátra, visszatekintvén elmúlt esztendejére, elfecsérelt életének minden fájdalmát érzi lelkében felgyűlni: „Mily keveset teheték eddig!” Igaz - hányja a maga szemére - hogy gyakran hiúság volt cselekvéseinek rúgója, másszor meg restsége miatt mulasztotta el „a közönség (értsd: közösség) iránti sok kötelességem...” Mégis csak részben okolja magát e mulasztásokért. Mert amint kárbavesztett törekvéseinek, sok füstbement tervének okát keresi: „Találtam is megvettetésem, hátratételelem és lealáztatásom vonására s ezekhez hazánk kedvetlen sorsán való aggodalomra, - s a sorsnak azon csudálatos, elegyítékére, hogy múltó esztendei pályám alatt, sok hazafiak s jelesebbek becsülését és figyelmét is megnyertem, míg némelyeknek azalatt bosszús gyűlölségét vontam magamra... és találtam múltó évi történeteimből a szív vesztesége azon fájdalomnak vonását, melyek újra feljajdulva dülák keblemet...”

Hagyjuk Bölöni Farkasnak Josephát sirató érzelmes líráját. Ez már nem érdekelhet többé. Mert amidőn a naplóíró a maga balsorsát a haza kedvetlen sorsa miatt való aggodalmakkal fűzi össze s arra az igazságra eszmél, hogy a legjelesebb hazafiaknak becsülése, az ország hatalmasainak részéről való megvettetésre, hátratételre és lealáztatásra vezet, az osztálya ellen fordult székely nemes egyéni szerencsétlensége, minden magyar szabadelvű demokrata törekvés reménytelenségének és szerencsétlenségének jelképes, örök történetévé válik:

„Ó hazám, mikor lesz vége a kínos aggódásnak miattad? Derengsz néha szép reményt, sugársz néha szép jövendőt s oszlani látszanak fellegeid. És megint új robajjal dúlnak feletted zivatarok - s elborulsz és a zsarnokságnak újonnan kigondolt fortélyá riaszt fel álmunkból, ez valóban fárasztó élet, a reménytelen szerelmesnek gyötrelmes élete!”

Bölöni Farkasnak százados feledésből előbukkant naplói, ugyanazokat a panaszokat teszik szóvá, mint Kölcseynek híres országgyűlési naplója. Mindkettőjük életét, a hatalom üldözéseinek és a maradi többség hajlíthatatlan konokságán kívül, az a fölismerés tette túrhetetlenné, hogy a rendi országgyűlésnek, még kisebbségben lévő, úgynevezett liberális tagjai közül is, csak a legkevesebben emelkedtek önnön hűbér-úri világszemléletük fölé. Mindketten világosan látták, hogy a császári osztrák reakciót, a magyar nemesi ellenzék liberalizmusától szétválasztó ellentét, gyakran csupán annyi, hogy az opponáló táblabírák a maguk dolgát, more patrio, minden külső beavatkozás nélkül, a maguk módján akarták intézni. Így történt, hogy a rendi nemességnek a maga privilégiumai függetlenségéért vívott küzdelmei folyamán, a függetlenség jelszavát, önkéntelenül és nem mindig rosszhiszeműen cserélték ki a lelkes szónokok a szabadság jelszavával, anélkül azonban, hogy a két jelszó közt feltárgoló lényeges fogalmi különbségre ráeszméltek volna. Ily történelmi helyzetekben a Verbóczyánusoknak szíve szerint való fegyvertárs egy-egy Wesselényi, egy-egy Kossuth-féle politikus, aki a különbségre nem csupán maga eszmélt rá, hanem arra igaz hitének és mennydörgős hangjának erejével igyekszik ráeszméltetni az egész országot s annak minden rangú és fajú lakóit. (Vagy hogy közelebbi, bár kisebb példákra hivatkozzunk, Apponyiék addig játszottak a szabadságnak közjogi függetlenségre szorított politikai jelszavával, míg Justh Gyuláék ki nem szélesítették azt, az általános választójogot is magába foglaló, tágabb és igaz szociális értelmébe.)

Csak had' dörögjön, had' lázítson bolondfővel a kuruc, had' ijesztgesse Bécsset, had' részegüljön meg a saját hangján, - teszik fel ilyenkor magukban az igazi hatalom örök tulajdonosai, a labancok - akkor teszünk lakatot a szájára, amikor jólesik.

Bölöni Farkas világosan látta, hogy mi vár barátjára, mert öt nappal a Wesselényi által való ünnepeltetése előtt, megjövendöli annak közelgő végzetét:

„Neki egy nagy hibája van a politikai pályán. Azt hiszi, hogy az oratori tactikát nagyon érti s van is oka ezt hinni a momentum behatásai után. De nem akarja elhinni, hogy ravasz ellenséggel áll szembe, mely minden oratori tactikáját hátulról gúnyoló nevetéssel teszi semmivé. Nem akarja hinni, hogy ellensége amily ostoba, éppen oly ravasz is...”

Majd nagyszerű humanitásának fölényében, elvetve minden kicsinyes közjogi megkülönböztetést, párhuzamot futtat, Erdélynek nagy hazafias reformere és az alkotmánysegítő újtó, József császár között:

„Wesselényi Miklós különös jelenet az országgyűlésen. De ő nemzetünknek korán van születve, mint II. József volt. De mégis oly hasznokat fog tenni, - nem nekünk, hanem a jövő generációnak, mint József tett...” Azonban a rendiség erősebb volt a császárnál, - még Józsefnek is, ki ujjat húzott a magyar nemességgel, el kellett buknia, hát még Wesselényinek?

Valóban, alig mult el tíz nap Bölöni Farkas ünnepeltetése után, mikor a végzet betelt. Wesselényi Miklósnak ugyanis be kellett látnia, hogy a kormány sohasem fogja megengedni az országgyűlési napló kiadását. Ezért határozta el, hogy litografáló gépen sokszorosíttatja a naplót s a kösajtót az országgyűlésnek ajándékozza. „Határtalan öröm lepte meg a gyűlés nagyobb részét s halálos remegés a szolga-lelkűeket” - írja naplójába Bölöni Farkas, „legelső próbaívet én is bírom, melyet igen nagy kincsnek tartok, mert ezen szép merészségnek, bizonyosan igen nagy következei lesznek...”

Aminthogy lettek is! Mert alighogy Wesselényi felsorolta az ajándékozásnak büszke feltételeit: „Ha méltatják a rendek ezen ajánlásom és adásomat elfogadni, ahhoz csak azon óhajtasomat teszem, mely ugyanezen adományomnak feltétele is, hogy ezen általam adott nyomtató sajtó egyedül Erdély országgyűlésének tulajdona; ahhoz semmi külső idegen, felső hatalom nem nyúlhat, aziránt egyedül és kirekesztőleg az ország rendei parancsolhatnak s rendelkezhetnek; és hogy annak semmi tiltás vagy gátlás által meg nem szűnendő gyakorlását a T. RR. világosság terjesztésére, törvényes és hazafi érzés öregbítésére, s minden jó s szép kifejtésére örökre használhassák” - alighogy szózatot ajkán e szavak elhangzottak, a jó és szép kifejtésére való magyar örökkévalóság, bizony, fájdalom, csak pünkösdi királyságnak bizonyult, alig tartott tíz napig. Mert tíz nap múlva Bölöni Farkas naplója, tacitusi képsorozatban vonultatja föl a minden liberális fellendülésre menthetetlenül bekövetkező reakciós fordulat eseményeit:

(Február 4-én.) „... Néhány nap óta nem akarnak országgyűlést tartani. Az emberek suttognak, hátravonulnak, remegnek s senki sem tudja, mi leszen. Azt rebesgetik, hogy a gyűlést eloszlatják s Ausnahms-Regierung leszen. Ez nem ujság a világ históriájában s az Erdélyében sem. Básta, Heister, Caraffa mind ismeretes nevek nekünk. A Coup d'État kedvetlen jelenet ugyan a jelenkornak, de a jövőre mindig szokta áldani.

(Február 6-án.) Minden kaput katonaság fogott el töltött fegyverrel. Azt suttogják, hogy kemény rescriptumok érkeztek, az országgyűlés minden tette cassáltatik s eloszlatják, ha nem akarnak oszlani, katonaság fog az ország házára rukkolni. Felgyűltek a rendek tíz órakor, olvassák a jegyzőkönyvet, utána az elosztó rescriptumot, mely tele van törvénytelenések előszámlálásával s fenyegetésekkel... Ugyanakkor a Gubernium is egybegyűlt, ott is olvasák ezen rescriptumot és még egy mást is, mely azt tartja, hogy mivel az ország rendetlenségbe jött, királyi biztos neveztetett ki s ennek teljes hatalom adatott, letenni s felvenni minden tisztviselőket s mindent cselekedhetni, mit jónak lát... minden csak a biztostól függ. Rémülés fog el mindeneket, hogy önkényű igazgatás állott fel. A követek egy része azonnal készül elindulni. A többiek protestatióról gondolkodnak, de nem lehet egybegyűjteni őket. Minden

ember csak önmagával van elfoglalva, mint egy közönséges égéskor, csak arról gondolkodik, hol mentesse meg személyét s vagyont. Sok ember leveti az álorcztát, s szélnek fordítja köpenyegét. A módi, a ravasz s a kétszín liberálisok, rohannak az új igazgatásnak hódolni s jelteni tetteik megbánását. A servilisek triumphussal járnak s fenyegetődnek. Alig van néhány, ki megtartotta eszméjét. A história senkinek nem jut eszébe. Mindenkben közönséges annak megvalósulása, érzete: hogy nincs erőnk, gyengék vagyunk, - és gyávák vagyunk.”

Mint Saint-Simon hercegből, ki a dauphin haldoklását leírva, egyszerre csak felkiáltott: Most kell tágra kinyitni szemeinket! - a megrendült székely hazafiból, egyszerre csak kibúvik az író, kit egy-egy percre elfog a mindennél hatalmasabb művészi passió, hogy, mint külföldi utazása folyamán megszokta, lesbe állva, figyeljen és emberi adatokra vadásszon. „Mily képek ezek egy festőnek s pszichológusnak!... Egész nap jártam széllyel, ismerőseimmel találkozni s a dolgok folyamat figyelmezni.”

Azonban mihamarább át kell esnie a keserves tapasztalaton, melyen hasonló helyzetekben, mindannyian átestünk. Az együttérző magyar fájdalom, megfosztja a művészi fölénynek egyedül megmaradt vigaszától.

„De elfojtódott, elkeseredett érzéssel jártam. Láttam népmozgásokat, Párizsban és Belgiumban; láttam a Juliusi revolutió következéseinek habzásait, de azok nem érdekelvén engem, hideg nézőnek maradtam, s azt hittem, hogy hazámban is hideg tudnék maradni. De egészen másként tapasztalom itthon magamot; dűlva van belsöm, a jövő minden kedvetlenségeivel áll előttem s fáj, igen táj hazám sorsa.”

(Február 7-kén) Gyakran megfordultam Wesselényinél. Az ő sorsa az enyém is. Őtet igen féltem, mert ellene vannak leginkább felbőszülve a servilisek. Figyelmeztem minden léptét; nyugtalanak látszott ő is, de nem elcsüggedve. Drága reá nézve minden pillanat, mert minden pillanatban várni lehet a rárohanást. Jovalltam neki teljes szívemből, hogy menjen, vonja félre magát egy ideig s ne játszdja Egmontot. De nagy csudám volt, valahányszor Wesselényihez mentem, hogy máskor mindig tele találtam szobáját s most alig egy-két ember néha!

Délben egész pompával felment a királyi biztos a Guberniumba. Az útszán s gubernium körül, sok néző állongott. A tanácsosok eleibe jöttek a grádics aláig, ott hódolni nekie. Az alsó personálnak is rendelés volt téve, hogy mindenki a tornácokon álljon a pompa nevelésére. A tanácsban felolvastatott a biztos rescriptuma, melynek erejénél fogva az ország igazgatása határtalanul rábizatik. Soha ellenkezőbb arczatokat nem láttam, mint a biztos felmente és lejttekor! Mindenki némán állott, de egy résznek rejtett öröm sugárzott arczán, a más bánatja mélységét látszott bonczolgatni, - és megint a más rész, a Homerosz Achilleséhez hasonlított, midőn Patroklesz megöletése után, bódúlvá forgatta könnyezni nem tudó szemeit, - és megint egy nagy rész ott állott, semmisége érzetében egybesugorodva, bár minő sorsnak jobbágyi alázatossággal meghajtani nyakát.

Estve elbúcsúztam Stuler nevű lelkes ifjútól, ki legelső volt a lesújtásra kiszánva. Neki még az éjjen menni kellett, mert a városi tanácsnak ki volt adva a rendelés elfogatása iránt. Midőn szekérbe ült, nagyon meg voltam illetődve sorsán s sóhajték, hogy talán némelyikünknek is ily sorsunk lehet nemsokára.

(Február 8kán.) „Elindult Wesselényi. Akaratból nem mentem hozzája búcsúzni; nagyon el voltam érzékenyűlvé. Mintha egy nagy teher esett volna le szívemről, midőn megtudtam, hogy szerencsésen elmehtett.”

A hagyományos történetírás ez államcsínyért való felelősséget, a zsarnok Ausztriára szereti tolni. Metternich azonban, lorgnonon át is élesen látó szemével, bizonyára nem ok nélkül kockáztatta meg az állítást, hogy a Habsburgok trónjának a rendi Magyarországnál nincs biztosabb támasza. Mert Bécs, Pozsony és Kolozsvár mindannyiszor összebékéltek, valahányszor a rendiséget, akár belülről, akár kívülről, bármiféle veszedelem fenyegette.

A levéltárak csendjében pihennek az adatok, melyek fölfedni volnának hivatva, hogy mi részük volt az országgyűlés feloszlásában Jósika Samunak és az udvari párt egyéb tagjainak. Tény az, hogy alig tíz nappal menekülése után, hadadi báró Wesselényi Miklós sem kerülhette el a gracchusi végzetet, mely a néptribun szerepére vállalkozó patriciusokra vár. Mert a Verböczy meghatározása szerint való, nemességben inkarnálódott nemzet, a rendiség alapjainak megbolygatójában, a nemzet ezeréves alapjának megbolygatóját, valóságos hazaárulót látott. Wesselényi alig volt túl az erdélyi határon, midőn Bölöni Farkas máris följegyezhetette naplójába, hogy hír szerint a marosvásárhelyi királyi tábla a jövő periodusra maga elé idézte a szökevényt, - s mint aki kelleténél jobban ismerte politikai perек természetét, melyekben annak idején, a végső szót nem az igazság, hanem a hatalom mondta ki, előre megjósolja a per kimenetelét: „Veszteni fog ő bizonyosan, ha angyalok oltalmazzák is. Ő sok embernek adott fricskát az országgyűlésen, s ha doronggal költ volna fel ellenök, azért még csak megbékülnének, fájdalomuk multával, de a fricskát azért szégyellik, mert nem tudták visszaadni, s rejtett bosszújuknak éppen jó alkalom ez, legalább bégázolni őtet, mint a Liliputiok Gulivert.”

Aminthogy valóban, midőn az erdélyi határon túl menekült vádlott, nem tett eleget az idézésnek, Wesselényi megyéjéhez, Közép-Szolnokhoz ment ki a rendelés, hogy személyleírását küldje be: „Minden ellenei mozdulatok stafétával küldetnek egyiktől a másikhoz, s titkos consiliumokban hozatnak irántai határozatok. Az ő sorsa a nemzet sorsa lett. Ha elfogják ily úton s ily ítéletnél fogva, pasquillus a magyar constitutió.” Sajnos, nemcsak Metternich tette azzá, mert az udvarnak és a rendiségnek titkos szövetsége folytán, Erdélyben is mindig akadt arra való ember, aki azzá tegye. Wesselényi esetében Horváth Ferenc külügyi igazgató nyújtotta be a vádlevelet a nép főrendű barátja ellen:

„Győztél, sötétség csoportja - kiált föl Bölöni Farkas - s kurjongatsz odvadból, hogy őket kicégéztetted. De az ő lelkét leverni nem fogod, elveiből meggyógyítani nem fogod! Meggyaláztad és nyakára léptél, de ő még sem fog a kereszthez mászni előtökbe, hogy kegyelmet kolduljon. Hatalmasan érzem ezt lelkemben s rettenetesen csalatkoznom, ha ő is így ne érezne.”

Felemelő állapot, mikor a kiátkozott és elítélt a maga megdönthetetlen igazának tudatában, büszkén veri mellét! De az önérzet percei, amely becsesek és jóltevőek, mégis oly környezetben, mely a legjobb lelkiismeretű emberből is lassan-lassan kiöli az emberi méltóság tudatát, sajnos, oly fölöttébb ritkák is egyszersmind.

Bölöni Farkas tudta, hogy a pecsovics-fajzat, amely gyáva és ostoba, ép oly alattomos és ravasz is, - s hogy különösen a legyőzött ellenféllel szemben tud élni és visszaélni a maga hatalmával. Az erdélyi, in contumaciam hozott ítélet után, melyet a Magyarországra menekült vádlottal szemben nem lehet foganatosítani, a magyar szent korona ügyésze is, Bessenyei Beöthy Sándor, hűtlenségi pert akaszt, egy Szatmárt elmondott beszéde miatt Wesselényi nyakába. Évekig húzzák a pert, hogy megtörjék az óriást, ki nem lépheti át többé a főrendiház küszöbét s kinek társaságát magánházakban is lehetőleg kerülnek.

Bölöni Farkas, a szűkebb hazában maradt barát, december 4-én már elkeseredetten jegyzi fel:

„Miklós napját illuminálák a deákok. A két iskola titkos egyezésben volt, hogy Wesselényinek ezen tiszteletet megtegye. A reformátusok egyszerre 7 órakor gyújtották meg a gyertyákat. De a professorok hamar észrevették a dolgot, s kicsapás büntetése alatt parancsolák eloltásukat.

Mondják, professor Sz. oly dühbe volt, hogy hamarabb kiolthassa a gyertyákat, kezével verte széllyel s pökdösött azokra. Szegény Wesselényi! épen ma esztendeje, száz fáklyák égének tiszteletedre, hosszú sorú követségek mentek megköszöntésedre, s ma már státus vétek, csak egy gyertyácskát is meggyújtani emlékedre!”

Böloni Farkas, amint láttuk, tudta a magyar históriából, amit Wesselényi, ha tudott is, reformeri és rétori lázában nem vett tudomásul, hogy rendi országokban, a rövid liberális farsangnak hosszú a böjtje. S tudta azt is, hogy a demokratáknak és liberálisoknak örök kisebbségben maradt, reménytelenül küzdő csoportja, kiket ideig-óráig, mint a legkitűnőbb hazafiakat ünnepelnek, naprul-másra anarchikus frakció tagjainak, azazhogy mai nyelven destruktív elemeknek kiáltatnak ki. Ezért döbönt vissza önnön sikerétől s különösen a Wesselényi részéről való ünnepeletéstől, mely a kormányzszéki hivatalnok szerény sorsát, menthetetlenül az ellenzék vezérének sorsához kötötte. Ezért szeretett volna hanyatt-homlok menekülni az ünnepeletés elöl s épenséggel Wesselényi Miklósnak Erdélyből való menekedése napján, ezért zárkózott el szobájába, hogy saját sorsáról s annak várható veszedelmeiről gondolkodják.

Előbb mint jogász próbálja naplójában politikai tetteit egyenként felsorolni, de miután megfeszítette emlékezetét, hogy ötesztendei politikai tetteit, írásait s beszédeit, mégegyszer megvizsgálhassa s miután azokat a törvény szoros értelme szerint egyenként úgy vette bírálat alá, mintha idegent ítélné, mégis hiába mondja ki legjobb lelkiismerete szerint, hogy: „magamat hazáknak akármely igazságosan magyarázott törvénye előtt tökéletesen tisztának találtam”, - ha akarta, ha nem, tudomásul kellett vennie, hogy a törvény szoros értelme meglazult - valahányszor azt, a rendi állam hatalmi viszonyai szerint, Metternich szabta meg s a bírák ítéletét a bécsi kancellária diktálta: „... egy határtalan önkény széke előtt képzeltem magamot, s érzém mennyi oldalról vagyok megtámadható, mint magányos szegény ember, mint hivatalbeli s mint író...” Látja magát a megítéltetésig „tenger aggódthatáson keresztül hurcoltatni”, léptei után láthatatlanul leskelő fekete csoport zsoldosok közt, kiknek az ember minden lépten-nyomon, jó ismerősök közt társaságban, magános elmélkedésben s ami legkülönösebb, még íróasztala mögött is érzi folytonos jelenlétét, amint hátamögül papirosába kacsintgatnak s „legközönségesebb kifejezésimnek ezer rejtett magyarázatát adták.”

Rémült elképzelésben festi maga elé, amit utóbb, javarészt neki magának s amit érzésben, gondolatban annyi társának és még demokratikus érzésű utódainak is annyiszor meg kellett érniök, hogy az örökrendiség ellenfelét, egy soha ki nem mondott, megfoghatatlan vád miatt, a nemzetinek vélt, de csak nemesi társadalom, mint megbélyegzettet küszöböli ki köréből:

„Lassanként kezdtek dolgaim elakadni. Láthatatlan erő dolgozott terveim ellen; elhidegült s gyanakodó arcz állott mindenütt előttem. Elnémultam a társaságban, mert mindenikben ellenségem lappanghat. Olykor szolgálai félelem verte le lelkemet, s olykor dühös kifakadásra lobbantam - de nem volt ki ellen. Kívántam megvívni ellenségemmel, de az nem állott elé seholt. Kívántam nyílt szívvel s ártatlanságom egész érzetében menteni magamot a vádak ellen, de a vádló nem volt seholt, a vádat senki nem közölte velem. Rágalom harapdosta mindenütt nevemet, költött bűnök büntetése ijesztgetett, és senki nem tudta származásuk kútfejét. Végre egészen megnémultam, gyűlöltem az embert, s e hazában, melyért annyit égék, annyit szenvedék, boldogságomra minden kinézés el volt vágva, - s így éltem a bizonytalanságnak legkínosabb életét.”

„Végre - így szövi rémes álmait tovább - a zarnok palotájába idéztetem titkos parancs által, titkos ajtón vezetettve bé. Egy fekete könyvre hivatkoztak ellenem, de a vádat senki fel nem olvasta s vádló senki nem volt. Oltalmazásnak nem adatott hely; a büntetés kimondatott s nem volt kihez appellálni. Hiában hordtam fel ártatlanságom, hiában kértem a törvény és igazság

kiszolgáltatását, - arra senki nem figyelmeztetett. Megfosztatva álltam mindentől az életben, meggyaláztatva, elzárva a szabadságtól, s a zsarnok által kigondolt minden lelki és testi kínoknak alája vettetve. És láttam végre magam előtt a büntetéseknek legrettenetesebbikét is, hogy - hazámból bújdosnom kellett!... De mit vétettem tehát...” És Bölöni Farkas felsorolja azokat a vétkeket, melyekre feudális államban nincs bocsánat:

„...Vétkem-e: hogy sok esztendei elmélkedéseim, itthon és más nemzeteknél tett tapasztalataim után, a józan észen s a természet törvényein alapult constitutionalis kormányt óhajtottam, hol a király is csak első tisztviselő s nem népe zsarnoka legyen, hol a törvény minden lakost egyformán védjen s hibájában egyformán büntessen, hol csak a törvény uralkodjék kérlelhetetlen keménységgel, s nem senkinek önkénye? Vétkem-e, hogy fájt nemzetemnek hátramaradta, demoralizáltsága, nyomatása s elcsenevészettsége? Igen is, gyermek korom óta örökös vágyam, törekedésem, álmom, minden érzetem s gondolatom csak az volt, hogy e nemzet felemelkedjék. Utáltam minden privilegiumot, monopoliomot és megkülönböztetést. Utáltam az aristocrazia czudar gögjét s ahol lehetett, nevetségessé tettem. Gyűlöltem a bureaucratia pedántságát, a tisztviselők kevély zsarnokságát, s azt felfedeztem s ellene szitkozódtam. Tettel, szóval s írásimban, terjesztettem minden demokratiai elvet. Elszórtam a külföldről hozott minden szabad intézetek magvait. Vérzett szívem hazámbeli embertársaim egy részének rabszolgai nyomatásán, mellettök harczoltam a feudalizmus ellen, s az egész nemzetet kivétel nélkül egyforma szabadnak óhajtottam. Hazám nyelvéért éltem haltam s azt mások nyelve elnyomásával hazámban uralkodóvá emelni, egyetlenné tenni igyekeztem s minden lakost szabad magyarrá tenni óhajtottam...” (Ami annyit jelent, hogy Bölöni Farkas, ki mások nyelve elnyomásával akarta uralkodóvá emelni a magyart, nem jutott el a nemzetiségekkel szemben, sem Széchenyi, sem pedig Wesselényi tisztult magaslatára, mert faji érzése, mely minden lakost nemcsak egyszerűen szabaddá, hanem szabad magyarrá tenni óhajtott, erősebb volt még szabadság tiszteleténél is.)

„Gyűlöltem a hideg cosmopolitizmust, mely a nemzetiségnek legnagyobb métellye. A túlságig megvettem azokat s bosszúsan gyűlöltem, kik nemzetem éléhaladtát, művelődését és nyelvét akadályoztatták, vagy az iránt hidegek voltak. Háládatlan czudaroknak tartottam, kiknek nem a nemzeti nyelv volt szívök és társalkodások nyelve. Kaczagtam, az uralkodás kegye és fényje után alacsonul mászókat. Az emberiség legundokabb fajzatának tartottam a vallásos bigottakat, bár mely felekezetből is legyenek, s csufság s megvetés tárgyává kívántam tenni. Gyűlöltem a papságnak azon a fajját, minden vallásban, mely a polgári élettől külön vált státust akar formálni; a józan philozophiát, az elmének szabad reptét s a polgári szabadságot örökösen tipró ezen hydrát, egész erőmből kívánnám letapodni. - És istenemet nem imádtam vakon, s nem azoknak írásuk és tanítmányok szerint, kik épen oly tehetlenek, mint én. Istenemtől nem rettegettem, neki nem hízelkedtem, előtte nem mászkáltam, gyermekkorom óta formába öntött imádsággal soha nem folyamodtam hozzája, hanem jóllétem vagy bánatom közt, templomban vagy mezőn, midőn csupa önkéntes sugallás által jött, felsőhajtottam, lelkemet egészen kitártam előtte, s folyamodtam hozzája, mint legmeghittebb barátomhoz.

És ezek az én politikai vétkeim summáson. És bár mely ki nem tetsző pályán, bár mely szűk körben, homályban és szegénységben éljek is, valamely eset által magamra vonhatom a rágalom s önkény figyelmét s be leszek sodorva a megbélyegzettek közé...”

Mi várhat a megbélyegzett közkatonára, kinek vezére, mint Wesselényi önmagáról írja: „a véték és gyalázat fiainak sorába tétetett?” Bölöni Farkas még fel-felszegezi fejét: „... mit tehet velem akármely önkény is, hogy vétkeimből kigyógyítson? Megfoszthat hivatalomtól, melynek feláldoztam egészségem, vagyonom s ifjúságom munkás korát? Megfoszthat mindentől? s koldusnak taszíthat ki a világra? De nem foszthat meg lelkem erejétől... nem veheti el lelkem

ismerete nyugalmát s azon tiszta és szívemet emelő tudatot, hogy csak a jót és igazat, csak a közjót és hazám boldogságát óhajtottam. Én tisztán állok istenem és lelkiismeretem előtt...

Habár Wesselényi, már a határon túl van, az általa megindított mozgalmak, még egy ideig automatikusan folynak tovább. A hazafias főispánok lemondanak hivatalaikról. „Mely lelki erő! Mely szép hatalma a közvéleménynek. A ti példátok lelkes emberek, hatalmas erkölcsi tanúsága leszen a maradéknak.” A Nagyenyei Kaszinó tiszteletbeli tagjává választja gróf Széchenyi Istvánt és az Északamerikai Utazás íróját s velök egy füst alatt, az útikönyv cenzorát, Méhes professzort is... „mert azon vármegyében sok intelligentia van s mindig sok erőt mutatott a constitutio fentartása mellett...”

Mire Bölöni Farkas, mintegy életét összefoglaló mottóban, így köszöni meg a kitüntetést: „Az életnek szebb szenvedelmei közt egyik sincs annyi epeztő aggodalomnak és annyi lebágyasztó akadályoknak kitéve, mint a köztárgyak iránti vonzalom. Szűk kört szabott nekem a végzet e pályán s csak tiszta szándék s buzgó óhajtságig terjed hatásom s mely nyugtató öröm e kis körben is, megérdemelni ily hazafiak figyelmét...”

Azonban a nyugtató öröm és férfias öntudat napjai számolva vannak, mert a közvélemény hatalmát lassan-lassan felőrli a kormányhatalom. „Akár merre megyek, elborult arcokat s magokba vonult embereket látok. Mindenütt csak egy tárgy szomorú bonczolgatása... A servilisek rohannak, csúsznak, másznak az új igazgatásnál valamely kegyelmet nyerni. Ez a valóságos halászat a zavarosban...” A fölszegett, büszke fő lehajol. Bölöni Farkas bizalmát, már a kétely kezdi ki. Vannak idők, mikor a becsületes ember nem haladhat el, még a fegyházak előtt sem, hogy üldözőleg ne kínozza a gondolat, „egykor talán én is ide kerülhetek... ki felelhet sorsáról a vélekedések ily habzása (azazhogy a közvéleménynek ily ingadozása) közt, mert ami ma polgári virtus vala, holnap lehet státus elleni vétek s megint virtus, ami tegnap vétek volt”.

Bölöni Farkas székszise mind keserűbb lesz, végül is száz évvel Ady előtt, mintha csak Ady kérdéseivel ostromolná az eget: „Nem pirul-e soha szebb hajnala a magyarnak? Hiában dobogott-e érette annyi szív? Hasztalan volt-e annyi tiszta szándék, buzgó igyekezet? és a még tiszta lelkű ifjúságnak, annyi szent hevületi is? És ó, teremtő imádságainknak buzgó felfohászkodásait sem bocsátottad-e zsámolyod eleibe? Mi csak a te törvényeidet, a természetnek szent törvényit akartuk visszavívni magunknak. Mi csak az igazságnak szent uradalmát óhajtottuk. Mi csak szabadok akartunk lenni, hogy a szabad emberek tiszta hálája dicsőítsen. És íme, ó teremtő, megcsüggedve ingadoz hitünk. A mi türelemünk lankadoz s hibáztat-s-e, ha sujtolásidnak hosszas, súlyos szenvedése alatt elfáradva, a kétségbeesettnek elkeseredett pillantásaival tekintgetünk fel hozzád enyhületet vagy vesztet kérni...”

Hit az eszmében s kétely a mindennekfölött imádott magyarságnak erejében, hogy az eszmét valóra váltsa, nemcsak a használás lehetőségeitől megfosztott demokratának lelkét és teremtő erejét, hanem valósággal testét is megtörik: „Hiába kezdek akármire, mintha egy titkos ellenség követne minden lépten. Nincs seholt nyugtom s künn is mindenütt komor és nyugtalan emberekre találok. Írás-olvasás mind zavar. Mintha egészen ki volnék merülve. Testem is nagyon kezd szenvedni, mely nyomorú az ilyen létezés...”

Politikai válságok idején, nemcsak a társadalmat, hanem a társaságot, az embereknek egymás közt való érintkezését is kikezdi. A világnézeti különbségek mellé surran a félelem és bosszú, hogy szülőket gyermekeiktől, testvért testvértől, barátot baráttól elválassza. A legyőzött fél sorsa a kiközösítés. Wesselényi Pozsonyban tapasztalja ezt, - elkövetkezett az idő, midőn azt Széchenyinek is tapasztalnia kell. Farkasnak is van egy-két naplójegyzete, mely értékes adattal járul a társadalmi bojkottnak, eddig meg nem írt lélektanához és szociológiájához. Egy szép napon, úgy veszi észre, hogy Béli mellett harmadik útítársa, Balog Pál, kit vele a közös úti

élmény „legszorosabb vonalon csatolt egybe” s kivel azelőtt naponként találkozott: „megfordul most is gyakran Kolozsváron, de felém sem jön. Elmegyünk az úton egymás mellett, hidegen köszönünk, szólni akarok vele, de ő mindig siet. Ha máshol találkozom vele, beszédbe akarok elegyedni, de oly fanyalgólag ad néhány kurta feleletet, s megint mással keres dolgot. Nem jön szívből egy szava is, jól látom, hogy ím ő kerül engemet!”

Bölöni Farkas nem szégyelli bevallani, hogy ez nagyon fáj neki. Odáig alázkodik, hogy megszólítja barátját, mi oka lehet „előttem tetsző busongásának”, azaz hogy Bölöni Farkasnak, úgy tetsző neheztelésének. „Mentegette magát, de oly hidegen, olly rá nem gondolással, mint-ha jeget rakosgatott volna szívemre s megint elfordult s azolta is mind nevekedik hidegsége... De mit vétettem neki? Mivel bánthattam meg? Fájdalommal kérdezgettem magamtól, nem találtam valóságos okát.”

Vannak idők, - ki ne tudná közülünk? - mikor az ember szégyelli magát, hogy embertársának tisztességébe vetett hite megrendül. A tapasztalat, fájdalom, azt bizonyítja, hogy ilyen esetekben, a jóhiszemű bizalommal szemben, a szégyelve titkolt, marcangoló gyanúnak van igaza: „Oly keserű fájdalom az, midőn a hosszas barátságnak ily lassú hűldögélését kell tapasztalnunk. Mintha egy haldokló ágyánál állana az ember. Én őt tiszta embernek tartottam s miként eshetik, hogyha megbántottam, miért nem szólít meg? A gyanu marcangoló indulat. Gyanítom egy okát, fájdalommal gyanítom, de nem merem hinni, mert ő tiszta ember volt. Megszólítom még egyszer, véget kell vetnem e kínzó gyanúnak...”

Akik szóba állnak vele, azokban sem telhetik különös öröme. Mert talán nem véletlen, hogy az Északamerikai Utazás olvasói, a könyv lényege, az emberiség jussainak kihirdetése helyett, inkább annak ártatlan leíró részleteit dicsérik?

A magános embert, nemcsak hátramaradása, szándékos félreértése, tétlenségre kárhozott mivolta sujtja, hanem mindennél inkább az, hogy a: „főbb hivatalokra oly személyek neveztetnek ki, kik ezelőtt egy esztendővel is, csúfságnak és megbántásnak vették volna, ha azt mondják nekik, hogy ezen hivatalokra még ők fognak kineveztetni...”

Amily örömmel nézi az eszméért hevülő ember, magánál különb társainak előmenetelét, oly szégyen és fájdalom, ha a maradiság, a fordított kiválasztás törvénye szerint, az érdemtelen emeli magasba. Bölöni Farkasból, valószínűleg ily tömegkinevezéseknek megalázó napján tört ki a düh.

„Porban csúszás-mászásnak új napja! Megint meg kellett-e érnem nemzetem gyalázatját! hogy elvesse magát, mint egy zsarnoknak járomhoz szokott népe, s vetélkedjék a szolgáltság hívségében! Eloszlasz-e tehát nekem vég sugároddal is, nemzetiségnek szép álma? Szabadság, önerejűség, nemzeti jóllét, mind hiú képzeletek lesztek-e? Így húllnak-e el naponként, kiknek tántoríthatatlanságában nagyba fogadtam volna? S végre, csak egyedül maradok-e, vagy én is megadom-e magamot, hogy hitvány létezőm még tovább taszithassam? Istenem, őrizd meg attól, hogy valaha megtagadjam magamot, s eddigi egész pályámat meghazudtoljam. Küldj inséget, nyomorúságot reám, csak lelkem erejét ne vedd el.”

Egy-egy ilyen kitörést követ nyomon a lehangoltság. Midőn Bölöni Farkas meggondolja tizennyolc esztendő alatt megfutott pályáját: „leszállott becsemet, jövőre mind rosszabbuló sorsomat, elcsenevészedett egészségemet, hanyatló koromat, a képzelődés és lelkesedésnek lehervadt virágait, lelkesedésemnek hagyadozó erejét,” - melyeket mind-mind kénytelen volt hasznosabb tevékenység helyett egy nyomorult hivatalnak feláldozni - e meggondolások közben hiába igyekszik nyugtalanságát „a kínlódásig lephilosophálni”, - a szép filozófia, melyet másoknak prédikál, nem használ neki: „fogaim akaratom ellen csikorognak, bolondnak nevezem magamat s ha ne szégyeljem önmagamtól, átkozódásra fakadtam volna...”

Nem lehet megnyugodni, ha az ember fölött egyre csapdos a villám és dörög a mennybolt. Minden nap akad egy-egy barát, ki ellen fiscalis actio, azazhogy közkereset indítatik. Ilyenkor a kompromittált egyén, nem csupán önzésből veti fel a kérdést: Mikor kerül a sor reám is? Nem csupán baráti szánakozás tölti el a kínos pörökre és hosszas rabságra kijelölt ismerősök és jó barátok miatt, hanem az a mindennél keservesebb érzés, hogy az üldözött barátok „azon ügy mellettiek, melyet én is lelkemből hiszek és vallok...” Azazhogy bennök egy eszme testesült meg s velök egy legdrágább eszmét fenyeget megsemmisülés... vagy pedig a még ennél is rútabb, gyáva megalkuvás. Mert van olyan, aki midőn vádat emelnek ellene, könnyen és szívesen adná be derekát. Bölöni Farkast mindannyiszor új meg új csalódás éri, hogy lám, az eszme hordozója is csak gyarló ember, ki „meg van ijedve. Könnyen capitulálna, úgy látszik. Nem vált vérré benne a szabadság. Azt mondja, más hozta belé a dologba. Bár ezt ne mondaná vala! Nem kell többé nekem ezen ember. Csak a módi szellem ragadta volt el. Belőle még a legveszedelmesebb renegatus lehet.”

Másszor meg Bölöni Farkast fogja el nagyon is szimpatikus gyöngeség, mert az eszmék megtestesítőjében, egyszerre meglátja az életéért remegő halandót, - s aggódik érette. Többek közt egy Beke nevű lelkészért, kit fiskális akció alá fogtak: „Lelkes egy ember! Benne kezd már vérbe menni a szabadság érzete. Prédikációját elolvasá nekem. Igazi magyar Lammenais. Nyomósan fejtegeti az emberiség s constitutionalis monarchia jussait. Mindent a bibliából citált. Különben veszni kellene neki. Azok oly ideák, melyek Angliában és Amerikában minden józan értelmű polgárnál, közönséges, mindennapi dogmák s ha ott mondja el, csak szokott dolgot tett volna. De nálunk? Nálunk a józan ész minden vizsgálata, az emberiség jussa körül, mind tiltott portéka. Eljön talán az idő, midőn csodálkozni fog a maradék (értsd: utókor) a nyilvános igazság ily vakmerő üldözőin s midőn szánni fogja vakságunkat s gyávaságunkat. S talán méltán...”

Fölvirradt a kor, melytől Bölöni Farkas, megtört optimizmusában szánakozást várt. S íme a vak és gyáva maradék, szánalom helyett, inkább vigasztalásért és tanácsért fordul a magyar demokrácia úttörőjéhez, hogy mi a teendő olyan időben, midőn „szörnyű hidegség kezdődik a közintézetek iránt, mindenki csak magával van elfoglalva s mentére van hagyva minden közdolog”. Azonban a napló is csak azzal a vigasztalan tanulsággal szolgál, hogy milyen gyöngye és elárvult, tehetetlen és félrelökött teremtmény volt a mi székely nemesünk, ki a halálraítélt rendiség utolsó évtizedeiben, az úgynevezett reformkorszakban, vállalni merte a polgárságért és haladásért való küzdelmet.

„... Nincs - írja naplójába Bölöni Farkas - fájdalmasabb s szerencsétlenebb helyzet, mint midőn önkényű uralkodás alatt is, valakinek lelkében a józan szabadság érzelmé még is fölébredhet s kifejlődhetik, s fojtogatnia kell kebelében a titkos szép lángot, - és pedig reménytelenül. Mely kesergető kén (kín!) s elcsüggesztő létezés azon büszke lélek sorsa, mellynek változtathatás reménye nélkül, minden lépten a lealacsonító szolgálai nyomatást kéntelen túrníe, - s titkon küzdenie megmérgecsített élete szenvedéseivel! És sohajt, és keseredve kérdezi a jövőndőt: ha az emberiség sorsa végig az leszen-e, hogy a népek mint a portéka és a mezőnek csordái, mindig örökségképen szálljanak a monarchákra?... Naponként rosszabbul vagyok. Kínos éjszakákat álltam ki hátam fájdalmával. Minden dolog ingerel. Testi és lelki fájdalomhoz még a rágalom s erkölcsi életem után ólalkodás aggodtatása kell-e hogy járuljon?... Szenvedtem ínséget, nyomorúságot, szenvedtem az ifjúság zabolátlan képzelődéseinek szomorú következéseit, szenvedtem az elme nyavalyáinak kétségbeejtésig vitt kínjait, az élet unalmának bágyasztó megtompulását; állottam szemben töltött pisztolyu ellenségemmel, és kiálltam az Oceánnak felzudult orkányjai veszedelmét, hol minden perczen nyitva volt sírom, és mind azok a titkos ijesztgetés s a bizonytalanság hosszason hurczoló rebegéseikhez, nem is hasonlítanak.”

Mégis emberi társaságban, ami talán mind közt legnagyobb kín, kénytelen elcserélni arcát:

„... Néhány hét múla el, mióta csak a hivatalnak élek, mint a napszámos. Vigyáznom kell magamra, hogy kötelességemet szőrszálíig pontosan teljesítsem, s ezen oldalamról senki meg ne támadhasson. Úgy érzem, hogy egy idő óta talán semmit nem is gondolok, vagyis inkább gondolatimmal olly formán állok, mint a tolvaj lopott portékáival. Nem kezd lenni vélekedésem is, s bár mit vitassanak, nem érdekel a dolognak erre vagy arra dőlése. Vagy ha felszólítva vagyok, a mesebeli náthás rókaként felelek, hogy nem tudok ítélni, mert nincs szaglásom. Ez már rossz, ezt nem szeretem, mert jele, hogy az intimidáció rajtam is erőt kezd venni. Ez kétségbeesés elő jele, vagy is, hogy a politika szagát mindenütt érzem.”

Végül elkövetkezik, aminek menthetetlenül el kellett következnie, - ennyi szenvedés, megalázás, megfélemlítés, végül még Bölöni Farkason is fognak. Kezd félni, még önmagától, még a saját naplójától is... „Nem tudom, nevetséges vagy borzasztó dolognak nevezzem-e helyzetünket, hogy az embernek félnie kell önmaga számára is egész tisztaságában leírni gondolatait és érzelmeit. Ekként kell-e kétségbeeséshez szoktatni magunkat, még magános elmélkedéseinkben is s megcsalni magunkat, a világot, az Istent is? Valóban nevetséges félelem lepott vala meg.

E félelem hatása alatt, nemcsak a külső ember, hanem a belső is átalakul. Idegei felmondják a szolgálatot. A szelíd ember a maga naplójának nyitott könyve előtt olyanná lesz, mint az ótestamentumi Jób:

„Te, - aposztrofálja, anélkül, hogy néven nevezné, alighanem Ferenc királyt - ki a menedékért esdeklő szabadságot küszöbödöttől elrugdostad! Egy nemzetnek örömeit megmérgeztetted! A hazáért dobogó szíveket jégkezeiddel marczangoltad! Ki az ifjúságnak poétai álmait rabláncz zörgetéssel rebtentetted fel! Az erényt ostorral üldöztetted! Te, ki az elnyomatásban nyögött észnek felreppenését, pórázoddal rángattad vissza, - és ki, még az imádság útját is elállottad! Átok legyen emléken, vad zsarnok! Káromkodjék a magyar, midőn nevedet említi - és pökjék sírodra!”

Pár nappal később, a király halálának elterjedt híre, láthatóan jólesik neki, - mégis úgy tesz, mintha az esemény, csak a hidegen figyelő és fölényes író és elmélkedőt érdekelné:

„Elfutott híre, hogy a császár megholt. Furcsa nézni az embereket, ezen hírre! Mint tündéres varázslatot játékszini darabokban, egy perczben változik hely és személyzet, oly forma jeleneteket láthatni. A szerepek merőben meg vannak cserélve. Kik, néhány hetek óta, búsongó képpel s bennrejtett fájdalom vonásival járdalának, most felemelt fővel, sugárzóbb szemekkel s reménytelve tekintgetnek szélyel. Valamelyiktől azt is hallám, hogy mintha a nap is visszakarta volna régi fényét. Kik pedig járának eddig felemelt fővel, lenézve a megvertekre, megdöbbenve vonulnak most egybe s járnak rémült megalázkodott képpel, mint a római triumphator szekere mellettiek.

De meddig tart e szerepek megcserélődése? Ha, nem a rabnak szabadságróli rövid álma-e ez, melyből lánczai zörrenése rebtent fel? Az új thronusra lépés napja, nagy lotteria vonás napja a nemzeteknek.

Azt mondják, Ferencz császár becsületes jó privatus ember volt s sok házi erényei voltak. Azt mondják, hogy Erdély iránt hozott kemény határozatát nagyon bánta volna, ezekkel képzelgett betegségében s siettette volna halálát.

De a históriának minő pálya az ő élete s időkora? mely nem elégszik meg a negativus erényekkel s a positivusok hijjánnyát égő ecsettel festendi ki. Ferencz 1792-ben lépett thronusra s még is, uralkodását 1780-ban Maria Therezia halála után kezdette. A közbe esett 12 esztendő, az ausztriai ház örökösen egyforma elveiből kicsapongás volt nekie. Azon évek

az annalisokból, mintha kitöröltettek volna; azoknak lassanként semmi nyoma nem maradt meg a József szobrán kívül. Szegény József ! Korán éltél te a magyar nemzetnek. Most a sírból is kiásnók kezeinkkel elveidet, egyen kívül! A mit te erővel ránk akartál tolni jovunkra, azt akkor kárhozatosnak tartók, s most erővel felakarjuk venni, s kárhozatosnak tartják nekünk.

Nem emlékezem a históriából, ha a biblia elterjedése előtt, állott-e azon elv: hogy a királyokat az Isten rendeli, felemeli s leteszi s ők e földön az isten helytartói? Úgy tudom, hogy legalább mint juris publici kérdés, nem állott, s ez, a pápa istentől küldetésével egy származatú.

Köszönik igen szépen ezen elvet Nero és Caligula, Robespierre és Cromwell, Báthori Zsigmond és Mihály Vajda s több Compánista Tyrannus társaik. Köszönik Ravailac és Louvel, s minden királygyilkosok, királyűzők és Rébellisek! mert minden tettök isten munkája volt.

A régiek gondolkodása volt-e tehát bolondság: hogy csak az lehet király, ki legérdemesebb? vagy a miénk-e bolondság: hogy csak az lehet király, ki annak születik? Vallásos egy kérdés! Ha igaz, minden felekezetűek magyarázatja szerint, hogy a keresztény vallás, porban alázkodást, maga megtagadást, vak engedelmességet, s a kérkedékeny ész megvetését kívánja, s a boldogság pontját csak a síron túl tűzi ki, - akkor a határtalan monarchia legközelebb áll a keresztény vallás kívánataihoz. Akkor ti görögök és rómaiak, angolok és franciák, és ti makacs amerikaiak, s ti mindnyájan, kik az önkény ellen vívtatok, isten akaratjának szegeztétek ellene magatokat. Mégis nagy kár, hogy e tárgyról nem lehet nyilvánosan értekezni bajonette nélkül. Mert a míveltebb észnek más megfoghatja lehet a vallásról s igazgatásról is, s arról ő nem tehet, mert kétszínkedni nem akar. A philosophia és vizsgálódó ész, valóságos átok némely helyzetekben.

Ferencz császár, jó keresztény, emberszerető és jóltevő volt. De mégis egész uralkodása históriája azt mutatja, hogy előtte az ember és monárcha, egészen különböző portékák voltak. Születve és nevedve uralkodónak, ő csak uralkodót s engedelmes szolgákat ismert. Örökségül átvett uralkodása elveit, híven megtartotta s követte, és talán egész lelki nyugalommal tette azt: mert azoknak származásuk nem tőle eredtek, hanem sok lefolyt századok intézteiben gyökeredztek, s mint istentől rendelteteket, talán vallásos kötelességének vélte, épen úgy fenntartani s hátrahagyni. Népei annyi sérelmének, az emberiség jussai lenyomásának, az értelmesedés gátlásának és az ész tökéletes békókban tartásának, nem csak ő volt egészen oka, hanem a monarchia rendszere. Az ő személyében volt ugyan egyesülve az önkény egész hatalma, hanem az kisugárzott aztán belőle minden tisztviselőre, s katonára, le a Bakterig. És e szerint vala alatta minden tisztviselő kisebb és nagyobb önkényű uralkodó, s gyakoroltaték az önkény kisebb és nagyobb hatalma. Plenipotentiáriusok által minden népeinél.”

Legújabb hisztórikusaink és irodalomtörténészeink oly szorosan forrasztották össze a hazafiságot az alattvalói lojalitással, hogy Berzeviczy Albert, még a véres látomásokkal vívódó Széchenyinek sem bocsátja meg, midőn a döblingi örültekházában írott nagy magyar satyrájában, Haynau, Grünne, Bach és a császári önkény egyéb eszközei helyett, inkább a megkoronázatlan magyar király, az ifjú Ferenc József ellen, emeli kíméletlenül vádoló szavát. Horvát János pedig, a magyar irodalom tanára a budapesti egyetemen, Petőfiről írott s az Akadémia által pályakoszorúzott művében, csak azt a mentséget találja a királyhüségéről megfélemedezett és republikánus Petőfi számára, hogy: színész volt az istenadta! s midőn republikánus verseit írogatta, kelleténél inkább élte magát bele a vörös-sipkás jakobinus szerepébe. Nos hát, Bölöni Farkas nem volt idegbeteg, mint Széchenyi, nem is volt poétázó ripacs, mint - Horváth János szerint: Petőfi. Jó magyar volt, kinek hazafias érzését még akkor sem lehet kétségbevonni, midőn Ferenc király halála után, így vonja le teljes higgadtsággal és érett megfontolással, végső következtetéseit:

„Megparancsoltatott, hogy a megholt császárért hat hónap alatt gyászköntösben járjunk s kalapunkon fátyolt viseljünk. Utálom a kétszínkedést s már most utáljam hat hónapig magamot. Eszembe jut a Gessler kalapja.”

Bölöni Farkas nem állt egyedül ezzel az érzéssel, mert így éreztek vele együtt a reformkor legjobbjai. Ezerkilencszázhuszig kellett várnunk, míg az úgynevezett szellemtörténeti iskola művelői és hívei, a svaarcelb aulikus érzést tették meg, multban, jelenben, jövőben egyaránt, jó, magyar nemzeti érzésnek.

Bölöni Farkasnak az önkény ellen háborgó gondolatai, a földi zsarnokság természetéről való elmélkedés közben, a mennyei hierarchiát is kikezdi. Elmélkedéseiben nem áll meg egy ponton, kételyei mind tova-tovább harapóznak.

„Ezen esztendő sokat is változtatott rajtam. Szörnyű különbséget találtam a virtus theoriája s igazi elszánt annak élni kívánás közt. Valóban nem könnyű vállalat, egészen reformálni akarni magunkot. Nekem legalább sok harciba került. Olly kényes vállalat, melly könnyen embergyűlölővé tehet, vagy a vétkekbe az elvetemedettséig visszabuktathat. És e két túlság közt, bizony néha tántorgék is. Midőn nem a mennyország jutalmáért kívánunk jók lenni, nem csak az imádságban helyezük minden reményünket, s nem is a vallás köpenyege alatt keresünk menedéket, akkor már az észnek s akaratnak egész ereje kell, egyedül küzdeni a harcot.

Ezen esztendő hozott azon tapasztalásra is, hogy egy positiv vallás sem elégséges az embernek olly tökéletes erkölcsi szabályokat adni, mellyekben az ész is megnyughassék. A büntől minket nem az imádság, nem a Jézus vére, sőt maga az isten sem ment fel; csak mi magunk tehetjük s tesszük, ha megszűnünk bűnösök lenni.

Azt hiszem s tapasztalom, hogy semmi nincs nagyobb akadályára az erkölcsi törekedésnek s a lélek-ismeret tisztában tartásának, mint a vallásnak amaz igen is önkényesen, ravaszul s el-facsarva magyarázott elve: hogy a Jézus a mi bűneinkért szenvedvén, az istennek kegyelméből és irgalmából, bűneink megbocsáttatnak, ha szorgalmason imádkozunk s a vallásos czeremóniákat megtartjuk. Egy a legveszedelmesebb elvek közül, s ezt igen is szorgalmason trombitálják: a papok, catechisisek és theológiák. Ez a rosszul magyarázott elv az, melly a lélekismeret józan, de komoly hangja és üldözése elől, széles asyllumot nyújt a vétkesnek. Nincs olly rossz ember, kit néha meg ne döbbsentene lélekismerete, s a jó útra térni ne kívánna. Érti a legmélyebb elsüllyedésében is, hogy még is csak szebb, becsületes embernek lenni. De az angyalnak ezen ritkán megrendülő hangját a gyarló emberben, előlik a vallásos czeremóniáknak, csak a szemfényvesztésre célzó magyarázói, - és a szegény gyarló ember, látván, hogy illy könnyen segíthet magán, ismét nyugottan tovább folytatja a bünt. Mert a megtörődés, önmagával küzdés és megtagadás nehéz pályája helyett, ezen csalóka asyllumot mutatja neki a pap és cathekizmus, s midőn a Jézus szenvedése contójára, robottként kiállta a vallásos czeremóniákat, megint tovább halad elébbi pályáján.

A philosophia s erkölcsstudománynak illy harczában, szembe a positiv vallás ellen, nincs egy fontosabb kérdése az életnek, mint a vallás elvei mostani állása. Azt hiszem, ki bár ritkán is, józanon elmélkedett a vallásról, s elmélkedett azzal együtt a philosophia s vallástudomány elveiről is, lehetlen volt nem éreznie, hogy a vallásnak reform kell; mert az, mint a Jézus után annyifelé elmagyaráztatott, nem ád nyugalmat az észnek. A Jézus talán nem is akart az egész emberiségnek s az emberek minden míveltségi osztályainak generális vallást alkotni. Az ő szemei előtt csak elnyomatott hazája állott. Látta, hogy a zsidó papság, vallásos szemfényvesztései által, demoralizálta a népet, vakságban s szellemi rabságban tartja, hogy annál önkényesebben uralkodhassék. Látta nemzetének politica elnyomattatását s semmiségét is; tudta, hogy a hazát csak erkölcsi erő emelheti fel. De akkor csak a vallás által lehetett behatást

várni, tehát a zsidók akkori körülményeikhez, eszökhöz, balítéléseikhez s felfoghatóságukhoz képest szolt, cselekedett s tanított. Hiába akart volna ész vallást, philosophiai műveltséget tanítani, az, mind felül volt a köznép megfoghatóságán.”

A nemzetének és nemzetével együtt a maga elnyomatását sínylő demokrata, Amerikába való utazása előtt, mint már említés történt róla, a magyar históriát gyúrta át a maga vágyálmái szerint. Most ugyanezt cselekszi, a theológiával is. Demokratikus és szabadelvű vallás tételeit állítja fel, - s még a megváltó alakját is, valami transcendentálishan felnagyított szabadság-hősnek, valósággal mennyei Washingtonnak tünteti föl. Azonban alig indult el, hogy e földön föl nem lelhető tiszta demokráciát, a földöntúli magasságokban keresse, a menny kapui, máris dördülve zárultak be előtte.

„De ezen vallásban nem találja fel többé magát a más művelődésű kor. Úgy látszik, hogy a positiv vallások elleni meglegedetlenség, szinte az egész keresztény világban, már nyilvános titok. Írók munkáiban, tanító székekben, társaságokban s az elmélkedés szinte minden tárgyaiban, homállyosan érintgetni látjuk és haljuk e nyilvánosodó titkot. Így vala ez, a görög és római vallásokkal is, a história szerint...”

Jól esik a racionalismusnak e százesztendősi hitvallását olvasni olyan időkben, midőn a divatos nyegleség abban leli kedvét, hogy az életnek a pozitiv tudomány eszközeivel meg nem közelíthető titkaira mutasson, a józan észnek csődjét hirdesse s az irracionalismusnak, állítólagos bölcsészetén keresztül vezessen a felújított középkornak mysticismusa és babonái felé.

Az utazás nagy élménye után, Bölöni Farkas magánélete is, mindinkább kiürült és elsivárodott. Mert a sors tragikus játéka úgy hozta magával, hogy Josepha, mialatt barátja Amerikát beutazta, egy amerikaihoz ment férjhez s ép akkor vitorlázott az újvilágba, mikor Bölöni Farkas onnét visszatért. Philadelphiából érkezett a gyászír Kolozsvarra, hogy a fiatalasszony alig egyéves házasság után, gyerekágyi lázban meghalt. „Talán az én hidegségem is súllyosította utolsó óráit s talán, a történetek különös szövődése által, épen miattam halt el, mielőtt azt kérhettem volna tőle: Bocsáss meg, hogy megbántottalak!”

Ez a gyász csak súlyosbítja a nyomást, mely alól Bölöni Farkas már csak azért sem tud szabadulni, mert a lelki bántalmakhoz, mind gyötrőbb testiek járulnak. Köhög, lázas, fizikuma végkép megromlik. És mégis, mint a kórágó betege, ki ide-oda hánytorog fekvőhelyén, egyre csak tárgyakat keres parlagon hevertetett ambíciója számára.

Az osztálya ellen fordult francia nemest, Alexis de Tocqueville-t, miután amerikai tapasztalatairól könyvet írt és két világ figyelmét vonta magára, a francia polgárság vállára emelte. Képviselő lett, miniszter... Bölöni Farkas ellenben, hiába próbálta meg a lehetetlent, - hogy a história és theológia után még a gyűlölt bürokráciát is, demokratikus hajlandóságával egyeztesse össze.

Már volt róla szó, hogy „a gögös aristocratiával” szemben a szabad királyi városok szabad polgárai jelentették számára a nemzet erejét. Bölöni Farkas, tehát terjedelmes politikai és történelmi elaboratumot készít az erdélyi városok multjáról. Ez a maga tájékoztatására írt jeles tanulmány szolgált ugyan alapul annak a városrendezési munkálatnak, mely a városok beléletét s a közjavak kezelését, még a kiegyezés után is, szabályozta, de az amerikaijáró magyarnak a hivatalban való értékelésén nem igen változtatott.

Mert a rendi nemesség és a régi dikaszteriális bürokrácia hasonlatosak voltak a mesebeli hercegnőhöz, ki a borsószemét hét vánkos alatt is megérezte. Bölöni Farkas minden iparkodása, minden szorgalma és alkalmazkodása mögött megéreztek a gondolkodó főt, a kiváltságos osztály ősi ellenségét, ki elől a hivatali előmenetel útja örökre el van vágva.

Mint negyedik osztályú, háromszáz ezüstforintos írnok hagyta el Erdélyt s midőn hazatért Amerikából, maradt annak, aki volt, - a hivatal nem vette tudomásul sem úti tapasztalatait, sem könyvének sikerét. Három év alatt kétszer is mellőzik, az emberek sajnálkoznak rajta, ő maga is érzi a bántalmat, mely elől abba a bosszús örömbé menekszik, hogy hitvány embert tettek elébe. Az ifjúság ugyan fáklászenével vigasztalja mellőzött kedvencét, az üdvözlő szónokok már köszörik is torkukat. Azonban az abszolutizmus hivatalába beosztott republikánusnak oly hosszú szolgálati évek folyamán volt alkalma megtanulni, hogy a bürokrácia öreg tekintélyei közt semmi sem árt jobban a hivatalnoknak, mint a népszerűség. Ezért hagyja el sietve lakását és tér ki bürokrata-módra, riadtan ez ünnepeltetés elől... Ezért szeretné tűzbevetni a cifraládát, mely az akadémiai diplomát, a sok aggodalmat okozó „szerencsétlen celebritás” jelét hozza neki s ezért döbben vissza a főnöki mord tekintet előtt álló hivatalnoknak lesütött szemével, még akkor is, midőn az akadémia kétszáz aranyas jutalmát kapja: „Mennyi ember észrevételének leszek kitéve? Mely új élelem ez hivatalbeli előljáróimnak, az engem megvetésre, hátrátételre, hogy ily rangtalan, ily csekély helyen álló, nevetlen ember, ekként kijeleltetik a nemzet tudományos képviselői által? mely öröm lesz nekik, közelebből megaláztatni engemet! Óh, előre látom, hogy e megtiszteltetést szívem vérével fogom fizetni...” E meggondolások hatása alatt, a szükösködő hivatalnok a kétszáz aranyat az Akadémiának alapítványul ajánlja fel. De ez se segít rajta. Csöbörből esik vederbe, - mert most meg bolond-nak nevezik, hogy a nyert aranyból „fundációt csinál”.

Aminthogy előérzete nem is csalta meg, mert két nappal e kitüntető megtiszteltetés után, már megérkezik a kormányzékhez a tiltott könyvek katalógusa: „és abban meg van tiltva az én munkám is, csak erga schedam (csak: hivatalos engedéllyel) lehet olvasni. Ez nagy megtiszteltetés munkámnak! Mégis csak van abban valami, mi béhatást tett. De késő már, azt hiszem, hatott a mérge s tiltakozással csak ingereltetik.”

Természetes, hogy ily körülmények közt nem okoz Bölöni Farkasnak örömet, ha nevét az ujságok trombitálják. S éppenséggel midőn könyvét, Heckenast németre fordította s Lipcsében ki akarja adni, az már csak bosszúság a számára: „Megint színre akar hurcolni engem ez az ember, illy megvásárolt tárggyal. Szívesen kérék, ne tegye azt, mert meggyűjti bajomat, mivel a munka megvan már tiltva. Most azt írja, hogy barátim közbevetésökre, csupa nagylelkűségből, lemond a munka kiadásáról, ha 50 ezüst forintot fizetek neki s még valami dissertatiót írok számára. Módom sincs, kedvem sincs feltételeit elfogadni, s többé nem is correspondeálok illy kalmár lelkű emberrel. Tilschre bízom, hogy ő protestáljon s fenyegetse.”

„Örülök - írja fanyarul egyik tisztelőjének - könyvemről való jó véleményének, a könyv nekem már annyi kedvetlenséget okozott s okoz ma is, hogy szinte borzadok, midőn említeni is hallom. Megnyertem ugyanis általa előttem sok tisztelt ember figyelmét s homályos képekben közölhettem, ami oly régen rejtegetve szívemben lángolt”, - írja félre nem érthető célzással a mondanivalóin eszközölt tompításokra, majd pedig egész nekikeseredéssel így folytatja: „de felzúdítottam másfelől magam ellen az emberek bizonyos részét, kik a legveszedelmesebb fejű embernek kiáltanak s nyelnem kell az ő alacsonyító rágalmokat, ki vagyok téve vizsgálódásoknak, élcelődéseknek s hátrátételeknek s tapasztalnom kell azt is, hogy némely jó emberim is kerülnek immár, mint a pestist s vagyok örök hallgatásra kárhozható...”

Bölöni Farkas azért nem lépett elő a hivatalában, mert író volt, - s ezért nem írhatott egy könyvnél többet, mert hivatalt viselt. „Tehetséges ember, de nem eszes”, - mondják az ilyen-fajtaról az okosak, kiknek ép annyi eszük van, hogy egy kis előléptetésért, egy kis jólétért; megtagadják tehetségüket, becsületüket és tudományukat. „Sokra vihethné, ha volna benne ambíció!” - sajnálkoznak mások a nemes becsvágy fölött, mely az életnek minden érdemes javát és kitüntetését, nem a becstelen stréberek módján lefojtott vagy meghamisított, hanem egyedül, csupán a maga bátran kimondott igazának köszöni... illetve annak köszönné, ha

ugyan volna mit, mert tudvalevőleg ez a metódus, nem igen kecsegtet az előmenetel reményével. „Úgy kell neki! Bogaras ember! Doktrínér! Nem számol a valósággal!” - vonogatják vállukat azok, akik nem is sejtik, hogy az úri megye határán túl is vannak igazságok.

Szárászberky Nagy József emlékezik meg néhány év előtt kiadott, érdekes Följegyzéseiben, Reviczky László nevű öreg földbirtokos kúriájában lejátszódott jelenetről, mely még Bölöni Farkas Sándor szubjektív panaszainál is élénkebben pezsgő drámiasággal eleveníti meg a fogadtatást, melyben az Északamerikai Utazás a táblabírák körében részesült. A vén kuruc haragudott Laci fiára és Nagy Józsefere: „... ha a mulatságra való idő alatt olvastunk. Ráérték, úgymond, Váradon, most (tudniillik a vakáció alatt) mozogni kell. Egyszer vadászni akart bennünket csalni. Lacit olvasva találta. Mit olvasol? A Farkas utazását Amerikában, volt a felelet. Összeszidta Farkast és Amerikát. Előbb való az, fiam, hogy lőjjük el a rókát a kis cserén. Aztán nem tanulsz te abból semmit, deákul kell olvasni, abból készül az ember. Aki Verböczt tudja, Bonfiniust olvassa, lehet abból admirális is!...”

Az örök táblabíró-szellemmel szemben éppoly keveset nyom a latban a Széchenyiek és Wesselényiek elismerése, mint az ifjúság lelkesedése. Mert a svarcgelb aulikus uralom, nem adott bocsánatot a demokratikus érzésű magyarnak. Így vált Bölöni Farkas, mint hivatalnok és mint író s még mint szerető és barát is, talajavesztett, családtalan, magános polgárrá, az osztrák tartományként kezelt szomorú, erdélyi hazában, ahol a hűbériség szelleme, ízencént sorvasztotta el karakterét, tudását és tehetségét, melyek szebb, szabadabb korban, bizonyára az ország javára válhattak volna...

Az Északamerikai utazás sikerének egyetlen pozitív eredménye, hogy a kolozsvári kaszinó, melynek Bölöni Farkas, tudvalevőleg alapítója volt, elfogadta egy Nép-ujság alapítására vonatkozó indítványát. Még a javaslat merészségeitől sem riadtak vissza, pedig az indítványtevő az amerikai telepesek közt terjesztett hírleveleknek lelkesítő példája szerint, a sajtónak demokratikus nevelő hatását, ugyancsak bátran teszi szóvá. „... A nép műveltsége vagy műveletlensége, mely nagy befolyással legyen a nemzetségre, minden józan gondolkodású általláthatja...” , mert a föld népének, de talán még inkább a nem-adózunk alsóbb nemességnek szüksége van az ujságra, hogy abból „az ember és polgár kötelességeit megtanulja...” A javaslatot aláíró Bethlenek, Telekyek, Gyulaiak, Kemények, Nemesek, - egytől-egyig mágnás, ki azonban a kor demokráciai iránya miatt nem használja címét, - megvalósítják a tervet s a néplap „Vasárnapi Ujság” címen megszületik. Fájdalom, hogy Bölöni Farkasnak, kevés ilyen elégtétel adatott az életben.

Így szenved siralmas hajótörést legkedvesebb, sokáig dédelgetett terve, az Erdélyi Múzeum, melynek hiába adta meg, serkentő programját gróf Lázár László, tartományi kancellárhoz intézett levélben. Íme néhány ádáz, tacitusi szó: „a külföld lenéz s megvet s ha eljő az idegen, nemzetet nem talál; eljő és találja a henyélő falusi nemest... a csaló polgárt... el jó és távozik a megvetés képzetével rólunk.”

Az arisztokrácia tudvalevőleg, csak legritkább esetben járul hozzá a középnemesség tagjaitól vagy éppenséggel irodalmi férfiaktól kiinduló kezdeményhez s a középnemesség, az arisztokrata társadalmak természetrajza szerint, lehetőleg csak azt teszi magáévá, ami az arisztokráciától indul ki: „A nemzeti múzeummal itt nem boldogulhatok - panasolja Farkas -, úgy látom, hogy nem nekem kellett volna kezdeni s menne a dolog...” Valóban, három évtized mulva ment is a dolog, de akkor egy kitűnő és tudós mágnás, gróf Mikó Imre volt a kezdeményező.

Szomorú látni, hogy Farkasnak széchenyieskedő energiái, mint zúzódznak széjjel csip-csup látszatreformokon. Nyugtalanágát megint csak kaszinók, vívóiskolák, hivatali nyugdíj-intézetek körül való tevékenykedésben csapolja le. Hol a színházi bizottságban titkárkodik, -

hol Biassini szállodatulajdonost nógatja, hogy mint külföldi városokban szokás, állítson bérkocsit, rendezzen narancs- és virágbálokat, természetesen azon demokratikus célzattal, hogy az osztályok egymáshoz közeledjenek s jogegyenlőségre megérjenek, - hol francia és angol mintákat hozat a könyvkötő számára, - hol a Times egy példányát ragasztja a nyomda elé, hogy a szedők és igazgatók a külföld előhaladását lássák, - hol meg éppenséggel a gazdasszonyokat tanítja, hogy kiadásairól rendes háztartási könyvet vigyenek.

Nem csalja meg önmagát tevékenységének értéke felől:

„Én most - önti ki naplójában szívének keservét Bölöni Farkas - hasznavehetetlen lettem nekik, ultráskodó politicus, ábrándozó, amerikai bolondságokkal tölt fejú, a liberálisokkal titkon tartó, hivatalt nem szerető s gyanús characterű vagyok előttük. Egyszóval nem tetszem nekik. Nem tudom, meddig tart; de így nagyon nyomva érzem magamat.”

Bölöni Farkas elfecsérelt életének szinte irónikus betetőzése, hogy nyolcesztendő mellőztetés után, négyszáz pengőről hatszázra emelik föl fizetését s kormányszéki fogalmazó címet adományoznak neki. Mint fogalmazó négy évig működik, s amikor meghal, ugyanaz a gróf Lázár László tartományi kancellár, kihez az elhunyt, valamikor a múzeum ügyében velőtrázó hazafias felszólítását intézte volt, csak annyit tart följegyzésre érdemesnek: „... meghalt, fizetése beszüntetendő!...” Így pusztult el a nyugatos polgár, a rendiség keleti honában.

Halála után, mikor az országot már Kossuth sodorja a forradalom felé, Bölöni Farkas nevét, még egyszer fölkapja a hír. Az abszolútizmus idején pedig, a magyar függetlenségért küzdő nemesség szívesen játszotta ki az Északamerikai Utazást s annak lényegéből kiforgatott tanítását, a Bach-féle felülről oktrojált demokrácia ellen. Ellenben a kiegyezés után, mikor a rendiség, habár parlamentáris formák közt, de mégis csak újra beült a hatalomba, nem volt többé szükség Bölöni Farkasra. A kiegyezés utáni álcás liberalizmus joggal tartott a leleplezéstől, mely az igazi liberális részéről fenyegette.

Ez az a korszak, mely miután nem tudott megküzdeni Petőfi művével, hogy elnyomja s az emlékezetekből kitörülje, hát legalább hozzáát, hogy a zseni hagyatékát a maga szükségleteihez idomítsa, vagyis a maga érdekében meghamisítsa. De Bölöni Farkas Sándorral, kinek nagy karakteréért nem áll helyt a nagy zseni, nem kell annyit fáradni. Ő csak talentum... egy név... egy könyv s mert kultusza netán kellemetlenné válhatnék, mint hajdan gyanakvással nézett személyét, ki muszáj közösíteni könyvében fennmaradt, nem kívánatos szellemét is. Oly alaposan elfeledtetik, hogy még a neve sem látszik ki a magyar irodalom történetéből, - úgy temetik el a legmélyebb feledésbe és úgy zárják rá a koporsó nehéz fedelét, hogy visszajáró lelke többé ne kísérthessen. Még az unitárius egyház is, mely pedig méltán oly büszke jeles fiára, csak bizonyos kautélák közt őrzi meg veszedelmes emlékét. A tudós orientalista, Gróf Kún Géza ezelőtt ötven esztendővel, midőn unitárius folyóiratban bocsátotta közre Bölöni Farkas leveleinek csekély részét, agg rokonának, gróf Kún Kocsárdnak emlékeire hivatkozik, ki állítólag az Északamerikai Utazás szerzőjétől hallotta, egész életének legfőbb törekvéseit meghazudtoló s egyetlen művének szándékát-célját arcuicsapó kijelentést: „Sokat találtam Amerikában, ami itt hiányzik, s amit idővel létesíteni kell, de annyit mondhatok, hogy Amerikában a szabadság levegője igen nyers.” Majd a levelek kiadója, még hozzá is teszi: „Amivel jórendin azt akarta kifejezni, hogy itt nálunk, mérsékeltbb szabadság körében, szelídebbek a társadalmi viszonyok...”

Világért sem vonjuk kétségbe, hogy gróf Kún Géza jól emlékezett gróf Kún Kocsárd szavaira s hogy viszont gróf Kún Kocsárd is jól emlékezett a Bölöni Farkaséira. De ha igaz, hogy még Bölöni Farkas szerint is, a rendi társadalom a mérsékelt szabadság körét jelenti, akkor miért olvasunk naplójában olyan kifakadásokat, melyek a föltétlenül jóhiszemű két mágnás emlékeinek homlokegyenest ellentmondanak? „Megcsalódtam - írja egyszer - hazámnak morális

erejében, alig van tíz ember, ki értené, mit kell tenni... a nagyobb rész, még csak módibul, önhaszonból, ravaszságból liberális, kevesen gondolkodtak komollyal a szabadságról, annak szelleme nem vált még vérré bennök... S lehet-e többet remélni törvényeink mostani állásában? E nemzet soha nem fog előre menni a rendes reform útján?! Külső vagy belső megrázkódtatás, sanyargatás s ínség kell, hogy felébredjen a bűnös henyeségből.”

Ady káromolt így, midőn a Nekünk Mohács kell szörnyűséges strófáit megírta... Azonban Bölöni Farkas nem lírikus, akiből a magyar fájdalom egy-egy feljajdulást szakajt ki. A szociológia megszületése előtt szociológus, aki a fájdalom okát a beteg társadalom testén érzékeny kézzel tapogatja ki. Egy kaszinói közgyűlés után, midőn az általa alapított egyesületben, a tagok bőkezűségének híját kell tapasztalnia, így állapítja meg a rendi társadalmak legfőbb kórokozóját: „A magyar nemes emberek nagyrészének szörnyű csalfa megfoghatja van a szabadságról, mert sehogysem fér fejükbe, hogy a szabadság biztosítva csak akkor van, ha lekötelezzük magunkat az iránt, hogy nem sértjük a mások szabadságát. Már pedig a magyar, a társasági viszonyokbeli törvényes lekötelezést, szabadsága sérelmének tekinti. S mivel törvényei szerint a közönségnek (értsd: közösségnek) semmit sem tartozik fizetni, ezen törvényes igazságtalan elvnel fogva a közintézetekre sem könnyen fizet. Ő szégyeli a takarékoság elveit is s nagylelkűsködni akar, de nem szeret fizetni. Szabad akar mindenütt lenni, mert ő szabad nemes ember s társa szabadságát mindenütt bántja. Csínos, pompás, ötlet kímélő társaságot óhajt s ő betyárkodik s trágárság a beszéde tárgya. Elszomorított ezen liberális despoták, fényes szegények s szabad betyárok vitatása...”

Ha Bölöni Farkas igazán oly nyersnek hitte a polgári szabadság levegőjét, miért írta akkor, hogy az amerikai börtön is hasznosabb polgárokat nevel, mint az állítólagos rendi szabadság? S miért tűnik föl neki a szamosújvári fegyház szennyes, szutykos, rongyos foglyai közt főképpen a nemesi származású gyilkosnak demoralizáló megkülönböztetése?

„A több lézzengők közt, megpillantám Mikót is, a volt királybíró, a híres feleséggyilkost. Huszárosan kisodort bajussza, gögös járása s több társaira nem is figyelmeztetés, azt mutatták, hogy ő most is, a jó féle familiájú magyar nemes embernek érzi magát. Igen meglepőnek találtam, hogy láncza csínosabb munka, mint a többi, ha nem hibázom, pallérozott aczél vala s olly gondosan kifényesítve, hogy a nap sugárai csillámlottak benne. Íme, a rabok közt is aristocratia formálhatja magát.”

Ezek után nyugodt lelkiismerettel állapíthatjuk meg, hogy Bölöni Farkas „jórendin” sohasem akarta azt kifejezni, amit gróf Kún Kocsárd és gróf Kún Géza, szerettek volna általa kifejeztetni. A világért sem vonjuk kétségbe úri szavaiknak föltétlen hitelességét, mert tudjuk jól, hogy a szerencsétlen hivatalnok, még a saját érzésének, önmaga előtt való nyilvánításától is rettegett, - hogyne félt volna tehát, a felsőbb körökben szelídeknek híresztelt társadalmi viszonyokról való igaz véleményét, éppenséggel mágnás társaságban, őszintén és bátran kivallani?

Még jószerecse, hogy a rendi társadalmat tetemrehívó naplóinak bizalmas könyve, mint sírból kihangzó vétő süvölt azok felé, akiknek bizonyára volt... és van rá okuk, hogy szelídeknek tüntessék föl a rendi társadalom viszonyait s nyerseknék érezzék a polgári szabadság levegőjét...

.oOo.